

საქართველოს რეალური ისტორიის დამდგენი საპატრიარქოს მუდმივმოქმედი
კომისია

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის

ა ტ ლ ა ს ი

(I ნაწილი, უძველესი ხანიდან X საუკუნის ჩათვლით)

რუკების სისტემური კრებული

„ქართლის ცხოვრების“, ქართული და უცხოური

წყაროების გამოყენებით

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ატლასი დღემდე არ დაბეჭდილა, რადგანაც მისი შედგენა მოითხოვს მძიმე შრომას.

ქართლის ცხოვრების, ქართული და უცხოური წყაროების გამოყენებით პირველად იბეჭდება საქართველოს ეკლესიის ასზე მეტი ისტორიულ-გეოგრაფიული რუკა, რომელნიც ერთ ატლასში გაერთიანდა. ეს რუკები ასახავს საქართველოს ეკლესიის სამწყსოს ისტორიას უძველესი ხანიდან X საუკუნის ჩათვლით, ამიტომაც მეორე ნაწილი ატლასისა შემდგომში გამოქვეყნდება.

ვინაიდან რუკები მომზადდა და ქვეყნდება პირველად, ავტორი შემდეგი გამოცემის დროს გაითვალისწინებს ყველა საქმიან და საფუძვლიან შენიშვნას.

ავტორი განსაკუთრებულად ლოცავს და მადლობას მოახსენებს ქალბატონ თამარ რევაზიშვილს, რომელიც 3 წლის მანძილზე ყოველდღიურად იღვწოდა ამ რუკების კომპიუტერული ვარიანტების შესადგენად.

რედაქტორი პროფესორი ი. გორგიძე

© მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, 2013

წმიდა სინოდის განჩინება

2012 წლის 5 ივლისს საქართველოს საპატრიარქოში შედგა წმინდა სინოდის მორიგი სხდომა. სხდომას თავმჯდომარეობდა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, მცხეთა-თბილისის მთავარეპისკოპოსი და ბიჭვინთისა და ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი ილია II.

წმინდა სინოდმა მოისმინა მანგლისისა და წალკის მიტროპოლიტ ანანის (ჯაფარიძე) მოხსენება საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პრობლემატიკასთან დაკავშირებით და განაჩინა:

ვინაიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით, XX ს-ში, - კომუნისტების მმართველობის ხანაში, მიზანმიმართულად შეიცვალა და გაყალბდა შეხედულება საქართველოს ეკლესიის საზღვრების შესახებ, მკვიდრდებოდა რა აზრი, თითქოს დასავლეთ საქართველო IV-X საუკუნეებში, ანუ 600 წლის მანძილზე, არ იყო ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში, ამასთან, თითქოს, ჩრდილო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში ასევე არ შედიოდა ჩვენი ზოგიერთი ისტორიული რეგიონი, დაევალოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის ქართულ უნივერსიტეტს, გადადგას რეალური, დროული და ქმედითი ნაბიჯები ათეისტურ პერიოდში შემუშავებული იდეოლოგიის ნაცვლად საქართველოს ეკლესიის ნამდვილი ისტორიის წარმოჩენისა და პოპულარიზაციისათვის.

ხელი შეეწყოს მეუფე ანანის (ჯაფარიძე) მიერ წარმოდგენილი მასალების დაბეჭდვას და ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობილი იმ ჭეშმარიტი აზრის განმტკიცებას, რომ „წმიდა მოციქულმა ანდრიამ იქადაგა ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა“, ხოლო წმიდა ნინომ „განაათლა ყოველი სავსება ყოველთა ქართველთა ნათესავისა“ (დიდი სჯულის კანონი, 1974, გვ. 545-546) და რომ ამას მოწმობენ უცხოური წყაროებიც.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ აზრს სრულად იზიარებს ბატონი ივანე ჯავახიშვილი. იგი წერს: „ანდრია მოციქულიც და წმიდა ნინოც საერთო ქართული ეკლესიის დამაარსებლად და მთელი ერის განმანათლებლად იყვნენ ცნობილნი, საქართველოს სხვადასხვა ნაწილების ცალკე მქადაგებლების გამოძენის სურვილიც არ ჰქონიათ, რადგან ისინი მთლიანი და განუყოფელი საქართველოს განმტკიცებისა და აღორძინებისათვის იღვწოდნენ“ (ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, გვ. 47).

„საპატრიარქოს უწყებანი“, # 27, 2012

ქართლის სამეფოსა და მისი საერისთავოების საზღვრები

ქართლის სამეფოს საზღვარი “მოქცევა ქართლისაის” მიხედვით

(ეგრისწყლიდან ალბანეთ-სომხეთამდე)

“მოვიდა ალექსანდრე მეფე ყოვლისა ქვეყანისა... და თანა-ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზო, ძე არიან ქართლისა... მეფისა და მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა” (“მოქცევა ქართლისა”, ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. მეგლ., I, 1964, გვ. 81).

თარგამოსიანთა ქვეყნების საზღვრები “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით

ლეონტი მროველის ცნობით თარგამოსმა -

1) ქართლოსს მისცა ქვეყანა ასეთ საზღვრებში:

“მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდრუჯისი, დასავლით ზღვა პონტოსი, სამხრით მთა, რომელი მიჰყვების ბერდრუჯის მდინარისა თავსა, რომელი მიჰყვების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდამოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკვარსა, რომელი მიჰყვების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღვამდის, ჩრდილოთ ღადო მთა მცირე... აწ ჰქვიან ლიხი;

2) ხოლო ბარდოსს მისცა მტკვრის სამხრით, ბერდრუჯის მდინარითგან ვიდრე სადა შეკრბიან მტკვარი და რახსი, ამან ბარდოს აღაშენა ბარდავი და დაემუნა მუნ;

3) ხოლო მოვაკანს მისცა მტკვრის ჩრდილოთ, მცირისა ალაზანისა შესართავიდგან ვიდრე ზღვამდე.

4) ხოლო ჰეროსს მისცა ქვეყანა მტკვრისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზანისა შესართავითგან ვიდრე ტყეტბამდე, რომელსა აწ ჰქვიან გულგულა და ამან ჰეროს აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზანთასა და უწოდა სახელი თავისი ჰერეთი... და აწ ამას ადგილსა ჰქვიან ხორანთა” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

5) “ხოლო ეგროსს მისცა ქვეყანა ზღვის ყურისა და უჩინა საზღვარი, აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვიან ლიხი, დასავლით ზღვა, ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწვდების წვერი კავკასიისა, ამან ეგროს აღაშენა ქალაქი - ეგრისი და აწ ჰქვიან ბეღია” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

6) “ლეკანს ზღვითგან დარუბანდისათ ვიდრე მდინარემდე ლომეკისა, ჩრდილოთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისად” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5);

7) “კავკასს ლომეკის მდინართგან ვიდრე დასასრულამდე კავკასიის დასავალით” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 6).

ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები ფარნავაზისას

(ქრისტეშობამდე IV-III სს.)

მეფე ფარნავაზმა ინება “ქართლის სამეფოს” დაყოფა საერისთავოებად ასეთი სახით:

(ფარნავაზმა) ... “განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი:

1. ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღვადმდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენა ორნი ციხენი - შორაპანი და დიმიანა;
2. მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა არაგვითგან ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი;
3. მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინართგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი;
4. გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად, და მისცა სკვირეთის მდინართგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი;
5. გაგზავნა წუნდის ერისთავად, და მისცა ფარავნითგან ვიდრე თავადმდე, მტკვრისა, რომელ არს კოლა და არტაანი;
6. გაგზავნა ოძრხის ერისთავად, და მისცა ტისისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღვამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა;
7. მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანითგან ზღვამდე;
8. მერვე ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა; ფარნავაზმა “მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ზღვიდან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სვანეთი და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი
9. ერთი დაადგინა სპასპეტად, და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანვარამდე, რომელ არს შიდა ქართლი. ეს სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა” (ქ. ც., 1955, I, გვ. 24).

ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები მეფე ადერკის დროს

(I ს.)

პირველ საუკუნეებში სახელმწიფოს ადმინისტრაციული დაყოფის ეს სახე არ შეცვლილა, მაგრამ მეფე ადერკის, რომელმაც “დაიპყრა ყოველი ქვეყანა: - ქართლი და ეგრისი” (ქ.ც., I, გვ. 35) უნებებია თავისი სამეფოს ორ ნაწილად გაყოფა - “ხოლო ამას ადერკის ესხნეს ორნი ძენი, რომელთა ერქვა სახელად ერთსა ბარტომ და მეორესა ქართამ. და ამათ განუყო ყოველი ქვეყანა თვისი

1) მისცა ქალაქი მცხეთა და ქვეყანა მტკვარსა შიდა ქართლი, მუხრანით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი - ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა - ესე ყოველი მისცა ბარტომს ძესა თვისსა;

2) ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკვარსა სამხრით ქართლის ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს - ძესა თვისსა”. (ქ.ც., I, გვ. 43).

მაშასადამე, I საუკუნეში ქართლის სამეფო ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე ორად გაიყო. წარმოიქმნა ორი სამეფო, ერთს პირობითად ვუწოდოთ - “მცხეთის ქართლის სამეფო”, მეორეს კი - “არმაზის ქართლის სამეფო”. ეგრისი - მცხეთის ქართლის სამეფოში შედიოდა (ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ეგრისისა), კლარჯეთი კი არმაზის ქართლის სამეფოში (ვიდრე ჰერეთითგან თავადმდე ქართლისა).

გამყოფი ხაზი გადიოდა მდ. მტკვარზე, კერძოდ მცხეთის ქართლის სამეფოში შევიდა კახეთის საერისთავო, ეგრისის საერისთავო და მარგვეთის საერისთავო, ხოლო არმაზის ქართლის სამეფოში შევიდა - კლარჯეთის, ოძრხის, წუნდის, ხუნანის და სამშვილდის საერისთავოები სრულად, ხოლო სასპასპეტო ანუ შიდა ქართლი ორ ნაწილად გაიყო - ერთი მტკვრის ჩრდილოეთი - მცხეთის ქართლს გადაეცა, მეორე მტკვრის სამხრეთი - არმაზის ქართლს.

მცხეთის ქართლი მოიცავდა ტერიტორიას ჰერეთიდან ეგრისის თავამდე ანუ ეგრისწყლამდე, მისი სამხრეთ-დასავლეთი სასაზღვრო წერტილი ასევე იდო ზღვისპირზე - ეს იყო აჭარის მთისწინეთი (“თავი ქართლისა”).

არმაზის ქართლის სამეფო არამდგრადი პოლიტიკური ერთეული იყო, კერძოდ კი ის არმენიის სამეფოს გავლენის სფეროში მოექცა და ასე იყო სტრაბონის ეპოქაშიც.

ამ დროს სტრაბონის ცნობით იბერიის სამეფოს საზღვარი მდ. მტკვარი იყო.

მაშასადამე, სტრაბონი “იბერიის სამეფოს” უწოდებდა “მცხეთის ქართლის სამეფოს”. სტრაბონისთვის უცნობი ყოფილა “არმაზის ქართლის სამეფოს” არსებობა, რადგან ის არმენიის გავლენის სფეროში შედიოდა, ამიტომაც სტრაბონის მიერ არმენიად მიიჩნეოდა.

აქედან გამომდინარე, “ქართლის ცხოვრება” საზღვრების გადანაწილების დროს ჩანს, აღგვიწერს არა I საუკუნის ამბებს ახალი წელთაღრიცხვისა, არამედ ძველი წელთაღრიცხვისა. “ქართლის ცხოვრების” ავტორიც აღიარებს, რომ ქართლის ეს მეფეები “იყვნეს მორჩილებასა შინა სომეხთა მეფისასა”. (ქ.ც. I, 44).

(უფრო მეტიც, არმაზელ მეფეს სომეხთა მეფემ ტერიტორიებიც კი გამოგლიჯა - “ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მოულო საზღვარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტაანი მტკვრამდე... ვერ იძებნეს მეფეთა ქართლისათა საზღვარი და მოკვდეს მწუხარებასა შინა დიდსა ფარსმან და კოს” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 44).

ტერიტორიების დასაბრუნებლად მათმა შვილებმა დაიწყეს ომი სომეხებთან, ჩრდილოკავკასიელთა მხარდაჭერით, საბოლოოდ სომეხებმა “უკუმოსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტაანი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 49). ერთ-ერთი შებრძოლება მოხდა იორთან - ქართველთა და ჩრდილოკავკასიელთა ჯარი შევიდა სომხეთში ვიდრე ბასიანამდე და ნახჭევანამდე, იქიდან ალაფით დატვირთულნი: “გამოვლეს გზა ფარსოსისა ... განსრულ იყვნეს მტკვარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანს, და დაებანაკეს იორსა ზედა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 45). აქ არშიაზე გადამწერს წაუწერია “კამბეჩანი – ქისიყია” (იქვე, გვ. 45).

მაშასადამე, XVII-XVIII სს-ში უკვე აღარ იცოდნენ სად იყო “კამბეჩოანი”.

“კამბეჩოანი” იყო არა უშუალოდ ქიზიყი, არამედ, იქვე, მის გვერდით იორ-ალაზნის შესართავის მარჯვენა მხარე, სადაც ამჟამად მინგეჩაურის წყალსაცავია. მთა-გორთა შუა მოქცეული გრძელი ველი. ეს ველი, ანუ კამბეჩოანი გაუვლია ჯარს, შემდეგ კი იორის სანაპიროზე დაბანაკებულა).

ქართლის სამეფოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საერისთავოთა ჩამონათვალი

(III-IV სს.)

“ამაზასპ უწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპეტისანი და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა მოვიდეს ოვსნი” (ქ.ც., I, გვ. 55).

“მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა” (ქ.ც., I, გვ. 57)

ქართლის სამეფოს დასავლეთის ერისთავებია - ეგრისის ერისთავი, არგვეთის (მარგვის) ერისთავი, ოძრხის, კლარჯეთისა და წუნდის ერისთავებთან ერთად, ხოლო აღმოსავლეთის ერისთავებია- კახეთის, ხუნანისა და სამშვილდის ერისთავები.

ქართლის სამეფოს საერისთავოები ვახტანგ გორგასლის დროს

(V ს.)

ვახტანგ გორგასლის ერისთავები:

1. ჯუანშერ სპასპეტი მპყრობელი შიდა ქართლისა,
2. დემეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა.
3. გრიგოლი, ერისთავი ჰერეთისა.
4. ნერსარან, ერისთავი ხუნანისა.
5. ადარნასე, ერისთავი სამშვილდისა.
6. სამნადირ, ერისთავი შიდა ეგრისისა და სუანეთისა.
7. ბაკურ, ერისთავი მარგვისა და თაკვერისა.
8. არტავაზ, ერისთავი კლარჯეთისა.
9. ნასარ, ერისთავი წუნდისა.
10. ბივრიტიან, ერისთავი ოძრხისა.
11. საურმაგ, ეჯიბი მისი დიდი (ქ. ც. I. 185)

კათალიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგასლის დროს

“დასუეს პეტრე კათალიკოსად”

1. და სამოელ ეპისკოპოსად მცხეთასავე საეპისკოპოსა
2. დასვა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს ეკლესიასა ახიზისასა.
3. ერთი არტანს, ერუშეთს
4. ერთი ჯავახეთს, წუნდას.
5. ერთი მანგლისს.
6. ერთი ბოლნისს.
7. ერთი რუსთავს.
8. ერთი ნინოწმიდას, უჯარმის კარს.
9. ერთი ჭერემს.
10. ერთი ჩელეთს.
11. ერთი ხორნაბუჯს.
12. ერთი აგარაკს, რომელ არს ხუნანს გამართებით” (გვ. 199)

ზემონი და ქვემონი ერისთავნი

(VI ს.)

“შეითქუნეს ყოველი ერისთავნი ქართლისანი – ზემონი და ქვემონი – წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თვის-თვისსა საერთოსა შეუცვალებლად კვისარმან... მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გურამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს” (ქ.ც. გვ. 218)

ქართლის “ზემო ერისთავები” არიან აღნიშნული “აღმოსავლეთის ერისთავები” - ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა და ერისთავი სამშვილდისა, ხოლო “ქვემო ერისთავები” არიან “დასავლეთის ერისთავები”- ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა.

ისტორიულად “ზემო ქვეყანა” ერქვა აღმოსავლეთ საქართველოს, ხოლო “ქვემო ქვეყანა” - დასავლეთს, შესაბამისად “ზემო ივერია” - აღმოსავლეთს, “ქვემო ივერია” დასავლეთს.

ქართლის სამეფოს ერისთავები მეფეების მირისა და წმ. არჩილის დროს

(VIII ს.)

ერისთავები, რომელთაც შერთეს მირ მეფის ქალიშვილები:

- 1) “ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა და მისცნა ძმისწულნი მისნი: ერთი მისცა მამის ძმისწულსა მისსა, შვილსა გურამ კურაპალატისასა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი.
- 2) მეორე მისცა პიტიახშსა, ნათესავსა ფეროზისასა, რომელ მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს.
- 3) მესამე მისცა ნერსეს ნერსიანსა, რომელი იგი იყო წარჩინებული ვახტანგ მეფისა.
- 4) მეოთხე მისცა ადარნასეს ადარნასიანსა და ორთავე ამათ განეყო ზენა სოფელი, რომელ არს ქართლი.
- 5) მეხუთე მისცა ვარაზმანს და მისცა კოტმანიტგან ქურდისხევამდე. იყო ესე ვარაზმან ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარდაველისა, რომელ იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა.
- 6) მეექვსე მისცა ჯუანშერს ჯუანშერიანსა, რომელ-იგი იყო ნათესავი მირიან მეფისა, შვილთაგან რევისათა, და მისცა ჯუარი და ხერკი და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ხევი და თბილისი.

ხოლო ნაწილი არჩილისი იყო განზოგადებით გამოჩაფი ყოველთა ამათ ხევთაგან... ჯუანშერს უმეტესი ნაწილი მისცა.

7) ხოლო არჩილ მოუწოდა ლეონს და რქუა “კურთხეულ იყავ შენ უფლისა მიერ... აწ უწყიეს შენება კლისურითგან აღმართ, წარვალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს. აწ ითხოვე თავისა შენისათვის რა გნებავს ჩემგან, ნაცვლად კეთილისა მსახურებისა შენისა”.

ხოლო ლეონ რქუა: “მომცა მე კეისარმან ქუეყანა ესე მკვიდრობით კეთილად სიმხნითა თქვენითა. ხოლო ამიერთგან არს ესე მამულობით სამკვიდრებელ ჩემდა კლისურითგან ვიდრე მდინარედმდე დიდად ხაზარეთად, სადა დასწყდების წუერი კავკასიისა ამის: შემრთე მეცა მონათა შენთა თანა, რომელნი-ესე დღეს ღირს ყვენ შვილად და ძმად შენდა. არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენადვე იყოს”.

“მაშინ მისცა ლეონს ცოლად ძმისწული მისი გურანდუხტ და გვირგვინი იგი, რომელი ბერძენთა მეფესა წარმოეცა მირისტვის. და ყვეს აღთქმა და ფიცი საშინელი, ვითარმედ არა იყოს მტერობა შორის მათსა, არამედ ერჩიდეს ლეონ არჩილს ყოველთა დღეთა მისთა” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 242).

ე.ი. “კლისურიდან აღმართი” ქვეყანა - ლიხის მთიდან კლისურამდე – ქართლის მეფეთა ოჯახის “საუხუცესო” მიწა-წყალი იყო, ამიტომ არაბთა შესუსტების შემდეგ აქ, ციხე-გოჯსა და ქუთათისში ტახტი დაიდო არჩილმა აფხაზეთიდან უკან დაბრუნების შემდეგ, ეს ქვეყანა მეფის ქალიშვილ გურანდუხტსა და არჩილს ხვდათ წილად (დანარჩენ ქალიშვილებს აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო ხვდათ წილად). ლეონ I-ის მამული ქვეყანა იყო კლისურიდან ყუბანამდე მდებარე ქვეყანა. მას შერთეს გურანდუხტი, ამიტომაც არჩილის კახეთში გადასვლის შემდეგ, ერისთავ ლეონისა და მეფის ქალიშვილ გურანდუხტის ოჯახმა გააერთიანა მიწა-წყალი ლიხიდან ყუბანამდე, რომელსაც შემდგომ აფხაზეთა სამეფო დაერქვა, ამით აფხაზი მეფეები ქართლის მეფეთა ლეგიტიმური მემკვიდრეები გახდნენ.

საზღვრები რეგიონებისა

მარგვეთი

მარგვეთი შემდეგ საზღვრებშია - “მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუადმდე, რიონს ზემოთ” (ქ. ც., ტ. I, გვ. 24).

აქ “რიონს ზემოთ” ეწოდება რიონის მარცხენა სანაპიროს.

თუ ინფორმაციის მომწოდებელი ჭყონდიდის ქვეყნიდან იყო, მისთვის “რიონს ზემოთ” იქნებოდა რიონის მარცხენა სანაპირო ზღვამდე (ე.ი. შემდგომი გურია), ხოლო “რიონს ქვემოთ” იქნებოდა სწორედ ჭყონდიდის ქვეყანა (ე.ი. მარჯვენა სანაპირო).

ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე ქართლის ცხოვრების ეს ინფორმაცია, რომ “მარგვეთი რიონს ზემოთა ქვეყანაა ზღვამდე” არ საჭიროებს კორექტირებას. შესაბამისად, მარგვეთის პროვინცია მოიცავდა რიონის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას - ლიხის მთიდან ვიდრე ზღვამდე. ესენია შემდგომი იმერეთი და გურია ერთად აღებული. ეს ორი ქვერეგიონი (ე.ი. მარგვეთი და გურია) - ერთ დროს ქმნიდა ერთ რეგიონს - “მარგვეთს”.

ამჟამად, ქართლის ცხოვრებაში თანამედროვე მეცნიერთა მიერ ჩამატებული სიტყვები “ზღურამდე ეგრისისა” - არასწორია. რადგანაც “რიონს ზემოთ” მოქცეული ტერიტორია მოიცავდა შემდგომ გურიას ვიდრე თითქმის ჭოროხამდე (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, 1983, გვ. 51).

გურია - არ ჩანს ძველ წყაროებში. ის იქამდე მარგვეთის საერისთავოში შედიოდა, რომელიც “რიონს ზემოთ ზღვამდე” მდებარეობდა, ე.ი. იქამდე გურია მარგვეთის საერისთავოს ნაწილს შეადგენდა.

ეგრისი

“ქუეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ვიდრე მთადმდე, რომელსა შინა არს ეგრისი დასუანეთი” (ქ.ც. I, გვ. 24).

ეს საზღვრები მთლიანად გასაგებია – ეგრისწყალი ერქვა მდინარეს ქ. ბედიასთან, იქიდან – რიონამდე იყო ეგრისი, ამ პროვინციაში შედიოდა ასევე ქვერეგიონი – “სვანეთი”, ისევე, როგორც “მარგვეთის” პროვინციაში შედიოდა ქვერეგიონი, რომელსაც შემდგომ “გურია” ეწოდა, ეტიმოლოგიურადაც ამ პროვინციათა სახელებში ერთი ფუძე (გურ, რგუ, გრ) ფიგურირებს „გურ-ია“, „მა-რგუ-ეთი“, „ე-გრ-ისი“.

VIII საუკუნეშიც, ჯუანშერის ცნობით ბიზანტია აღიარებდა ქართლის საზღვარს ეგრისის პროვინციაში- თავის ერისთავს აფხაზეთში ლეონს ბიზანტიის იმპერატორმა მიწერა

- “კეთილად პატივსცემდი ერთა და მეფეთა ქართლისათა, ამიერიდან ნულსამცა ხელგეწიფების ვნებათ მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა” (ქ.ც. I, 1955, გვ. 240).

ხოლო V ს-დან ქართლის სამეფოს საზღვარი ეგრისში მდ. კლისურაზე დაიდო, ვახტანგ გორგასალის შემდეგ.

VIII ს-ში, აფხაზეთში მირ მეფე ამბობს - “უწყის შენება ადგილთა ჩვენთა კლისურითგან აღმართ, წარმავალ და დავემენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს” (ქ.ც. I, გვ.242).

ეგრისი - იყო “ბარი და ტფილი”.

I ათასწლეულში დასავლეთ საქართველოს ბარი ჭაობიანობის გამო უვარგისი იყო საცხოვრებლად - ივ. ჯავახიშვილი წერს - “ზაფხულში დიდი სიციხე და ამ ქვეყნის ნოტიო ნიადაგი მეტად მავნებელი იყო მცხოვრებთათვის”.

აფხაზეთისა (დასავლეთ საქართველოს) “მიწასა ზედა... სულისაგან ხორშაკისა მაკვდინებელისა” ადამიანი შეწუხებული იყო იოანე საბანისძის ცნობით VIII საუკუნეში.

ასეთივე ვითარება იყო, XI საუკუნეში - “ქვეყანა ესე ხორშაკულ არს” (გიორგი მცირის ცნობა),

XII საუკუნეში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ჩივის, რომ დასავლეთ საქართველო საერთოდ (და ასევე ქუთაისიც) - “თვითოსახეთა სენთა მიერ განცდილთასა” იყო აღმატებული, ამის გამო ბევრ ღვინოს სვამდნენ (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, გვ. 53).

ეგრის ქვეყანა დასავლეთ საქართველოს გარდა, ასევე, ტრაპიზონტის რეგიონსაც ერქვა კლარჯეთთან ერთად.

“ანდრეა მოვიდა ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა” (ქ.ც. I. გვ. 39).

[ტრაპიზონი მდებარეობდა ქვეყანაში, რომელსაც ერქვა “სოფელი მეგრელთა”, ის სამხრეთ ეგრისში მდებარეობდა, ხოლო ჩრდილო ეგრისი იყო დასავლეთ საქართველო]

ქალაქი ფუთი, ღვეონდის ცნობით, ეგრისს ეკუთვნოდა. მაგრამ ეს ეგრისი იყო ე.წ. “სამხრეთ ეგრისი”, კერძოდ, ჩანს, ეს ფუთი იყო ისტორიულ სამხრეთ ეგრისში მდებარე დღევანდელი ქალაქი ფატსა.

ძველი ეგრისის ნაწილი იყო შემდგომი აფხაზეთი - “გიორგი III ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭვინთამდე”. იქ იყო ნიკოფსი და აფშილეთის ქალაქი ცხუმში მასში შედიოდა “ალანია”, ვრცელდებოდა ეგრისწყლამდე (იქვე, გვ. 52). [ავსილთა ეგრულ-სვანური ტომი წინა საუკუნეებში უფრო ქვემოთ ცხოვრობდა, ლაზიკაში სპარსელთა და ბიზანტიელთა ომებისა და ჰერაკლეს ლაშქრობათა შემდგომ ჩანს ჩრდილოეთით გადაინაცვლა).

უხტანესი, X ს. ისტორიკოსი, თავისი დროის აფხაზეთზე წერდა, რომ მისი მოსახლეობა იყო ის ივერიელი ხალხი, რომელიც ნაბუქოდონოსორმა პონტოს ზღვის პირზე, ე.ი. დასავლეთ საქართველოში დაასახლა - ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი, და მათ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება, ადრე ივერიელებს უწოდებდნენ, აქ კი ქართველნი ეწოდებათ (უხტანესი, გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, 1975, გვ. 67).

უხტანესის ცნობით აფხაზეთი ივერიელებით ანუ ქართველებით იყო დასახლებული. ჩანს, ამის გამო ბიზანტიელი ისტორიკოსები, მაგალითად, ანტიოქიელი იერუსალიმელი პატრიარქები დოსითეოსი და ქრისანთო აფხაზეთს (დასავლეთ საქართველოს) - “ქვემო ივერიას” უწოდებდნენ, აღმოსავლეთ საქართველოს კი “ზემო ივერიას”, ლევან მეორე დადიანსაც რუსეთის ხელმწიფე “ივერიის მეფეს” უწოდებდა.

აფხაზეთის ერთი ნაწილი იყო ალანია – გიორგი III-ის ისტორიკოსი წერს - “ალანთა ქვეყანა, რომელ არს აფხაზეთი”.

გიორგი I-ის ძე დემეტრე “დარჩა ანაკოფიასა შინა ოვსთა მეფის ასულისა, მეორე ცოლსა თანა... და წარვიდა სამეფოთა მიმართ ბერძენთა მეფისა და წარუტანა თანა ანაკოფია აფხაზეთა მეფეთა” (ქ.ც. I. გვ. 295).

ე.ი. ანაკოფია იყო აფხაზეთის ალანიაში, ის სავარაუდოდ მდებარეობდა ახალ ათონთან.

ტყეტბა-გულგულა (გოლგოლა) – საზღვარი კახეთსა და ჰერეთს შორის

გულგულას ადგილსამყოფელი უცნობი ყოფილა უკვე ლეონტი მროველის დროს, მით უმეტეს მისი ადგილსამყოფელი დაზუსტებით არ ცოდნია ვახუშტისაც - ივ. ჯავახიშვილის კვლევით.

ამჟამად მიჩნეულია, რომ ტყეტბა-გულგულა მდებარეობდა თელავთან ახლოს, რაც ექვევბოდა ივ. ჯავახიშვილს.

ის წერს – “ტყეტბა, როგორც საგეოგრაფო სახელი უკვე ლეონტი მროველის დროს აღარ არსებობდა თურმე და იგი უხსნის თავის მკითხველს, რომ ამ ადგილს “აწ ჰქვიან გოლგოლა”, ახლა გულგულად გამოითქმის. ამ ადგილის (ტყეტბას) მდებარეობას დიდი მნიშვნელობა აქვს კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის საზღვრების გამორკვევისათვის და სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო ეჭვი გვებადება, ლეონტი მროველი ხომ არ სცდება, როდესაც ძველი ტყეტბა მერმინდელ გოლგოლად იცნა? გოლგოლას სამხრეთით მდებარეობდა თელავი” (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, 1983, გვ. 46).

თუ თვით ლეონტი მროველის დროს უკვე აღარ იცოდნენ თუ სად მდებარეობდა ტყეტბა-გოლგოლა, მითუმეტეს ვახუშტი ბატონიშვილის დროს, ხოლო ივ. ჯავახიშვილს, როგორც ითქვა, ძალზე ეეჭვებოდა ამჟამად აღიარებული მოსაზრება, რომ ეს პუნქტი თელავთან მდებარეობდა.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თელავის ახლოს (მის ჩრდილოეთით) მდებარე პუნქტი – გულგულა – არ შეიძლება ყოფილიყო საზღვარი ჰერეთისა, რადგანაც მათიანეები კახეთის ქალაქებად აცხადებდნენ მის სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მრავალ ქალაქს – ნეკრესს, კუხეთის სოფელ ბოდინს (“ბოდინი – სოფელი კოხეთისა” – წერდა მათიანე ქართლისა). კახეთში შედიოდა წმ. არჩილ მეფის ცხოვრების მიხედვით დღევანდელი საინგილოს ტერიტორია VIII საუკუნეში და სხვა. მოვსეს კალანკატუაცის ცნობა აჩვენებს, რომ ქართველთა ქვეყნის საზღვარი მდებარეობდა პუნქტ ხალხალასთან (მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985, გვ. 60);

ლეონტის სიტყვა “გოლგოლა” და მოვსეს “ხალხალა” ეტიმოლოგიურად ძალზე ახლოა ერთმანეთთან. რომელ საზღვართან მდებარეობდა პუნქტი ასეთი სახელის მქონე? ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით 1923 წელს გამოცემულ ძველი საქართველოს ისტორიულ რუკაზე საქართველოსა და ალბანეთს შორის საზღვარზე მართლაც აღნიშნულია პუნქტი სახელწოდებით ხილხალა. პუნქტი ხილხალა საქართველოსა და ალბანეთს შორის საზღვარზე იდო. აქედან იწყებოდა საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორია. ეს პუნქტი შაქსა და კაბალას შორისაა. ისტორიულ შაქს ამჟამად “ნუხა” ეწოდება და ქმნის აზერბაიჯანის ნუხის რაიონს. ისტორიულ კაბალას ამჟამად “გაბალა” ეწოდება და ქმნის აზერბაიჯანის გაბალის რაიონს. ამ ორ რაიონს შორის მდებარეობს ისტორიული ვარდთაშენის რაიონი, სადაც აღნიშნული რუკის მიხედვით გადიოდა საქართველო - ალბანეთის საზღვარი, აქ რუკაზე აღნიშნულია “ხილხალა”. ქალაქ ვარდთაშენს ამჟამად “ოგუზ” ეწოდება და ქმნის აზერბაიჯანის ოგუზის რაიონს. მართლაც, ამ, ყოფილ ვარდთაშენის რაიონში ამჟამადაცაა სოფელი აღნიშნული სახელის მქონე - “ფილფილა”. ეტიმოლოგიურად სიტყვები გოლგოლა-გულგულა-ხილხალა-ფილფილა ერთი წარმომავლობისაა. ის ფაქტი, რომ ყოფილ სსაზღვრო ოლქში ამჟამადაც არსებობს სოფელი ფილფილას სახელწოდებით მნიშვნელოვანი მომენტია გულგულას რეალური ადგილმდებარეობის დადგენისას, და უფლებას იძლევა ის ისტორიულ ტყე-ტბა გოლგოლად მივიჩნიოთ.

“ტყეტბა-გოლგოლა” იყო არა თელავთან მდებარე “გულგულა”, არამედ ნუხპატოსთან მდებარე პუნქტი - “ხილხალა”, რომელიც ასევე ახლოს იყო პუნქტ ყაბალასთან - ვარდთაშენის რეგიონში, რომელთანაც (ქართლის სამეფოს დაშლამდე) მუდამ ქართველთა ქვეყნის საზღვარი გადიოდა. როგორც ითქვა, ეს ხილხალა ვარდთაშენის რეგიონში, კარგად ჩანს 1923 წელის ივ. ჯავახიშვილის რუკაზე.

ეტიმოლოგიურად სიტყვა ხალხალ-ხილხალიდან შესაძლებელია სიტყვა ხულხულას, და ასევე ფილფილას, იგივე გულგულას მიღება.

მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით ხალხალი იყო “ქართველთა საზღვრები” ალბანეთსა და ჩორის რეგიონს შორის.

მას აქვს ორი ცნობა ამის შესახებ -

მოვსეს კალანკატუაცი წერს:

ა. “ქართველთა საზღვრები მახლობლად ქალაქ ხალხალისა” (მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985, გვ. 60);

ბ. “მეორე რაზმი ჩააბარა ზორავარ ვარდანს, რათა ქართველთა საზღვრებთან შებრძოლებოდა ჩორის მარზაპანს, რომელიც წამოსული იყო ალვანთა ეკლესიების დასანგრევად” (იქვე, გვ. 60).

მაშასადამე ქართველთა საზღვრებთან მდებარე ხალხალა მდებარეობდა ალბანეთისა და ჩორის შემაერთებელ გზაზე. ჩორი - კასპიის ზღვისპირას მდებარე დერბენდის მახლობელ რეგიონს ერქვა. მოვსეს კალანკატუაცის დროს სპარსელები და არაბები ალბანეთს “არანს” უწოდებდნენ, არანი ქართული წყაროების რანია - შემდგომში განძის ოლქად სახელდებული. სპარსულ და არაბულ წყაროებში, როგორც ითქვა, ალბანეთი არანად იწოდება, მხოლოდ სომხურ გეოგრაფიაში მტკვარსა და კავკასიონის ქედს შორის მოქცეულ ტერიტორიას ეწოდება ალბანეთი. ამ ტერიტორიას ქართულ წყაროებში ჰერეთი ეწოდება. ჰერეთი და ალბანეთი კი სხვადასხვა ქვეყნები იყვნენ, ერთმანეთის მეზობლად მდებარენი, თუმცა ისინი ზოგჯერ ერთიანდებოდნენ კიდეც. დაახლოებით ამავე ეპოქის ქართულ წყაროში (არსენ საფარელის “განყოფისათვის”) ჰერეთს ალბანეთი ეწოდება. ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ის, რომ მის დროს ალბანეთი და ჰერეთი გაერთიანებულნი იყვნენ, ალბათ ამიტომვე ამავე ეპოქის სომხური გეოგრაფია, როგორც ითქვა, ალბანეთს უწოდებს ტერიტორიას მტკვარსა და კავკასიის ქედს შორის.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანი წყაროს ავტორი...- მოვსეს კალანკატუაცი ალბანეთს რანს ანუ არანს უწოდებს. ალბანეთსა და ჩორის შემაერთებელ გზაზე ხალხალი მდებარეობდა, ის, როგორც ითქვა, ჩორისა და ალბანეთის შემაერთებელ გზაზე უნდა ყოფილიყო, შექთან და კაბალასთან, იქ სადაც აღნიშნულ რუკაზე პუნქტი “ხილხალა-ფილფილა” მდებარეობს, იგულისხმება დარუბანდისა და განძის შემაერთებელი კავკასიის ქედზე გამავალი ხაზი.

მოვსეს კალანკატუაცი ხალხილას მიიჩნევდა საზღვრად ქართველთა და ალბანელების ქვეყნებს შორის, ქართულ წყაროში კი - ამ საზღვარზე მდებარე პუნქტს ჩანს გულგულა ეწოდება. მაშასადამე, ხილხილა (ხალხალა) და გულგულა ერთი და იგივე პუნქტია. ხოლო ხალხალას ადგილსამყოფელი ცნობილია, ის თანამედროვე სოფელი ფილფილაა.

ჰერეთი

ჰერეთია – “ქვეყანა მტკვრისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა თვითგან, ვიდრე ტყეებამდინ, რომელსაც აწ ჰქვიან გოლგოლა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 5).

ჰეროსმა – “აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნათა და უწოდა სახელი თვისი - ჰერეთი და აწ ჰქვიან ხორანთა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 5).

“მცირე ალაზნის თავი” უნდა იყოს “შესაკრებელი ორთავე ალაზნათა” ანუ ორ-ალაზნის შესართავი, აქედან ტყეებამდე, რომელსაც, როგორც ითქვა, ამჟამად ფილფილა ეწოდება, ხოლო ძველად გოლგოლა ერქვა, გადიოდა ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი, ჰერეთის სამხრეთ საზღვრის შესახებ წყარო წერს – “მტკვრისა ჩრდილოთ” ანუ ჰერეთის სამხრეთი საზღვარია მტკვარი.

მაშასადამე, ჰერეთი ერქვა შემდეგდროინდელ შაქ-ყაბალას რეგიონს მტკვარ-ალაზნის შესართავიდან მტკვარ-არაქსის შესართავამდე. აქ მტკვარს მარცხენა მხრიდან უერთდება მდინარე “თეთრწყლები”, რომელსაც ამჟამად “აღსუ” ჰქვია, იქ ამჟამადაცაა ქალაქი აღსუ, აქ გადიოდა Hჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი.

შაქ-ყაბალას რეგიონი და რანი შემდგომ საუკუნეებშიც ხშირად ერთიანდებოდნენ და ერთ პოლიტიკურ ერთეულს ქმნიდნენ. ჩანს ასევე ყოფილა რანი და შაქი გაერთიანებული V საუკუნეშიც, როცა ქალაქი ცურტავი ჰერეთის ქალაქად ითვლებოდა. როგორც რანი, ისე შაქი - ისტორიული საქართველოს ქვეყნები იყვნენ ზოგჯერ ალბანეთის სახელმწიფოში შემავალნი. მტკვრის იქით, მის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ტერიტორია თეთრწყლამდე – ახსუმდე - ქართველთა ისტორიული ტერიტორია რომ იყო ეს ჩანს სტრაბონიდანაც. სტრაბონი წერს – “არმენიელებმა იბერებს წაართვეს შემდეგი რეგიონები – პარიადრეს კალთები, ხორმენე და გოგარენა – მტკვრის იქით” (სტრაბონი, XI, 14, 5), ანუ გოგარენა – მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე იყო. ესაა შემდგომი შაქი-ყაბალა ვიდრე შამახის მთებამდე (მდ. აღსუმდე). აქედან გამომდინარე სხვა ქვეყანა იყო გუგარქი და სხვა გოგარენა.

ტყე-ტბა გულგულა-ხილხალა, როგორც ჩვენ თეორიული გამოკვლევიდან ვაჩვენეთ, მდებარეობდა არა თელავთან, არამედ, ქ. ნუხპატოს აღმოსავლეთით, რომელსაც 1923 წელს ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოცემულ რუკაზე “ხილხალა” ეწოდება - ამჟამად მის ადგილზე იმავე ეტიმოლოგიის სახელის მქონე სოფელი - ფილფილა მდებარეობს აზერბაიჯანის ოგუზის (ვართაშენის) რაიონში, ქ. კაბალა-ყაბალას დასავლეთით.

X საუკუნისათვის ჰერეთი (შემდგომი შაქი და ყაბალას რეგიონი) ძლიერ სამეფოდ გადაიქცა და შესაბამისად თავისი საზღვრებიც გააფართოვა, ჰერეთის სამეფოს ისტორიული კახეთის საქორეპისკოპოსოსათვის წაურთმევია ნეკრესის აღმოსავლეთით მდებარე ზოგიერთი ადგილები, მათ შორის ვეჟინის ციხე (ამიტომაც შემდგომში მის გათავისუფლებას ცდილობდნენ კახელები აფხაზთა მეფეებთან ერთად), ასევე ლაგოეთი, კატეხის ეკლესია,

კაკი და გიში. იქამდე, ეს იქედან ჩანს, რომ VIII ს-ში, წმ. არჩილ მეფის ცხოვრების მიხედვით, ეს ადგილები კახეთში შედიოდნენ.

(შაქი-ყაბალას ხილხალას გარდა, მეორე ხილხალა, უფრო პატარა პუნქტი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზეც იყო).

კახეთი

მატიანეთა მიხედვით კახეთი – ქართლის სამეფოში შედიოდა და მისი აღმოსავლეთის რეგიონი იყო. ამ რეგიონის (და შესაბამისად ქართლის სამეფოს) მოსაზღვრედ ჰერეთი მდებარეობდა – ჰერეთი “ქართლის” მოსაზღვრე იყო.

აქედან გამომდინარე, კახეთი მდებარეობდა ჰერეთსა და შიდა ქართლს შორის, არაგვიდან – ჰერეთამდე იყო კახეთის ქვეყანა. ჰერეთის ჩრდილო საზღვარი, როგორც ითქვა, ეწოდებოდა ხაზს გავლებულს იორ-ალაზნის შესართავიდან გოლგოლმდე ანუ ხილხალმდე (ფილფილამდე).

კახეთში შედიოდა ნეკრესი - “კახეთს ქალაქსა ნელქარისასა, რომელ არს ნეკრეს” (ქ.ც. I, გვ. 24).

კახეთში იყო “ავჭალა” და “ლოჭინი”, კახეთის ქალაქი იყო რუსთავი – “რუსთავის ქალაქი” (საეპისკოპოსო), უჯარმა - ნინოწმიდის საეპისკოპოსოა.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით – “ლეონტის წიგნში კახეთის საზღვრები არეულია” (ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 38). მაგრამ თუ ზემოაღნიშნულ საზღვრებს გავითვალისწინებთ ლეონტის ცნობა მაშინ გამართლდება –

“კუხოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუსთავი, მისცა არაგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე, თავამდე მთისა კახეთისასა და მტკვარს შუა, ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვითგან ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღვარი ჰერეთისა” (ქ.ც. I, გვ. 24).

ჩვენ ვთქვით, რომ საზღვარი ჰერეთისა გადიოდა შაქი-ყაბალას ხილხალა-ფილფილასთან, ეს იყო გოლგოლა, ამ პუნქტიდან იორ-ალაზნის შესართავამდე იდო საზღვარი ჰერეთსა და კახეთის შუა.

შაქი-ყაბალას ხილხალა-გოლგოლადან არაგვამდე მიწა იყო კახოსისა ანუ ისტორიული კახეთი.

კახოსსა და კუხოსს შორის ანუ კახეთსა და კუხეთს შორის საზღვრები ასე გადანაწილდა - მათ შუა იდო გომბორის ქედი, რომელსაც ლეონტი “კახეთის მთას” უწოდებს.

ამ მთის სამხრეთ მწვერვალს ლეონტისთან ჰქვია “თავი კახეთისა”. ანუ კახეთსა და კუხეთს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა გომბორის ქედი. ორივეს სამხრეთით იდო ჰერეთი.

კახეთის საზღვარი გადიოდა კავკასიის ქედზე. კახეთიცა და კუხეთიც არაგვიდან იწყებოდა. მდ. იორი – კუხეთის მდინარე იყო, ალაზანი – კახეთისა. სამხრეთი საზღვარი, როგორც ითქვა იდო გოლგოლა-ტყეტბასა და იორ-ალაზნის შესართავიდან გავლებულ ხაზზე. ანუ შაქის ხილხალადან – იორ-ალაზნის შესართავამდე.

“კახეთის მთას” გომბორის ქედს უწოდებდნენ, ის კახეთსა და კუხეთს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა.

ამ საზღვრებში კახეთსა და კუხეთს აღიარებდა ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია ვიდრე XX საუკუნემდე, ვიდრე პატკანოვ-მარის ქართიზაციის თეორიის მომხრეებმა არ შეიტანეს ეჭვი ამ საზღვრებში და ჰერეთის საზღვარი თელავამდე მოიტანეს.

ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია აღნიშნულ საზღვრებს, რომ აღიარებდა XX ს-მდე, ეს ჩანს თვით იაკობ გოგებაშვილის წიგნიდან, რომელშიც ყმაწვილებს უხსნიდა – “ცივ-გომბორის მთა კახეთს ორ ნაწილად ჰყოფს: იქითა, აღმოსავლეთის ნაწილს, “შიგნით კახეთი” ჰქვია, აქეთას – დასავლეთისას – “გარეთ კახეთი”, უწინდელს დროში პირველს “საკუთრივ კახეთს” უწოდებდნენ, მეორეს “კუხეთს” ეძახდნენ. შიგნით კახეთს ალაზანი რწყავს, გარეთ კახეთს იორი” – წერდა გოგებაშვილი, რომელიც იმეორებდა ძველი ქართული საისტორიო ისტორიოგრაფიის ათასწლოვან თვალსაზრისს.

როგორც ითქვა, XX ს. საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფიამ არ ცნო ეს საზღვარები, მან კახეთის მიწა-წყალი თელავამდე – ჰერეთში შეიყვანა, თუმცა, ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით – “კახეთის, კუხეთისა და ჰერეთის საზღვრები ზოგჯერ ერთმანეთში ირევა” (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 41).

კახეთ-ჰერეთის საზღვრები ისაზღვრებოდა “იმისდა მიხედვით, თუ რომელი კუთხე ჰეგემონობდა ამა თუ იმ ისტორიულ პერიოდში და თავის საზღვრებს აფართოებდა, მაგალითად, ერთ პერიოდში (IX-X სს.) ჰერეთი – კახეთსაც მოიცავდა, და პირიქით კახეთში ჰერეთის ნაწილიც შედიოდა” (იქვე, გვ. 41).

ასეთი მიზეზების გამო “ვახუშტის ჰერეთისა და კახეთის საზღვრების შესახებ მასალები არ ჰქონია” (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 41).

წმიდა ნინოს განსასვენებელი ბოდბე, რომელსაც ძველად ბოდი (ბოდინი) ერქვა საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფიის მიხედვით ალბანეთში ანუ ჰერეთში შედიოდა, რადგანაც გულგულას თელავთან ათავსებდნენ.

ამ თვალსაზრისითაა მიღებული ალბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის საზღვრების რუკა მოსკოვში დასტამბულ – “პრავასლავნაია ენციკლოპედიაში”. აქ ალბანეთის

საზღვრებში შედის ბოდბე და ალბანეთის საზღვარი მცხეთის სიახლოვესაა გავლებული. მაშინ, როცა წმიდა ნინოს ცხოვრებისა და “მოქცევაი ქართლისაი”-ს მიხედვით ბოდბე იყო “ქვეყანა კახეთისა”, ხოლო მეორე ხელნაწერთ “ქვეყანა კუხეთისა” (კოხეთისა, კხოეთისა) და არა ჰერეთისა. ნეკრესი არაა ჰერეთის ქალაქი, არამედ კახეთისა, ამიტომაც გულგულა, რომელიც მის ჩრდილოეთითაა, ცხადია კახეთს ეკუთვნოდა.

როგორც ითქვა, ჰერეთის სამეფოს X საუკუნისათვის თავისი საზღვრების გაფართოების დროს კახეთის ზოგიერთი მოსაზღვრე სოფელ-ქალაქი მიუერთებია – ლაგოეთი, კატეხის ეკლესია, კაკი და ზიარი (მელქისედეკის სიგელით), პირიქითაც ხდებოდა როდესაც კახეთი ფართოვდებოდა მისი საზღვრებიც იზრდებოდა – “კახეთი თავის საზღვრებში ზოგჯერ ქსანსაც კი აქცევდა – მუხრანი, ხერკი და ბაზალეთი ამ დროს კახეთად ითვლებოდა (ლეონ აფხაზთა მეფის ეპოქაში). ასევე კახეთში იყო ლოპოტი, ხოლო დიდოეთი – კახეთის მთიულეთში შედიოდა” (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 44).

საერთოდ, რადგანაც ჯუანშერის ცნობით კახეთი “კლდეებით მოზღუდული ქვეყანა იყო” – ის, მართლაც კავკასიასა და გომბორის ქედთა შორის იდო.

კავკასიის “კლდეებით” მოზღუდული თანამედროვე საინგილოც კახეთში შედიოდა და არა ჰერეთში, რადგანაც წმ. არჩილის ცხოვრების მიხედვით საინგილო კახეთს ეკუთვნოდა VIII ს-ში:

არჩილ მეფე VIII ს-ში არაბობის გამო საცხოვრებლად გადავიდა კახეთში – “მოვიდა არჩილ კახეთად... აღაშენა ეკლესია სამძორს... დაჯდა წუქეთს და აღაშენა კასრი და ხეცა ლაკუასტისასა აღაშენა ციხე და აღაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატს – ორთა წყალთა შუა, ხოლო ნუხპატელნი... იძულებით მონათლნა არჩილ” - წერს ჯუანშერი (ქ.ც., ტ. I, გვ. 244).

ე.ი. ქართლის მეფის არჩილის საბრძანებელში შედიოდა კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი მხარე თუშეთიდან ნუხპატამდე. ამასთან ერთად, წუქეთი – ხუნძეთით მისი გავლენის სფეროში შედიოდა ჯუანშერის თხრობით (იქვე, ქ.ც., ტ. I, გვ. 244). ნუხპატი, შაქის რეგიონის აღმოსავლეთით, ციხე-ქალაქად უქცევია ქართლის მეფეს. ამის გადმოცემისას ნახსენებია პუნქტი – “ორთა წყალთა შუა” – ე.ი. იორ-ალაზნის ურთიერთშერთვის ადგილი და ასევე გულგულა ანუ შემდგომი შაქისა და კაბალას რეგიონში მდებარე პუნქტი ხილხალა. აქამდე აღწევდა ქართლის სამეფოს საზღვარი.

აქედან გამომდინარე თანამედროვე საინგილო შედიოდა არა ჰერეთში (ალბანეთში), არამედ კახეთში, ე.წ. “შიგნით კახეთში”. ასე მიიჩნევა ძველი ქართული საისტორიო გეოგრაფია საბჭოურ პერიოდამდე.

კამბეჩანი, ხორნაბუჯი და შაქი (შაქი)

კამბეჩანი მდებარეობდა არა იორის ვაკეზე, არამედ იქ, სადაც ამჟამად მინგეჩაურის წყალსაცავია, რადგანაც ქართლის ცხოვრების მიხედვით კამბეჩანის “შიგნით მინდორნი ყოფილა გორებით იყო შემოზღუდული” (ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 43), ამასთანავე კამბეჩანი “კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი იყო” (იქვე, გვ. 43). რადგანაც ჩვენი გამოკვლევით კახეთის სამხრეთი საზღვარი გადიოდა იორ-ალაზნის შესართავიდან შაქის ხილხალა-გულგულამდე, ამიტომაც მის “სამხრეთ-აღმოსავლეთით” სწორედ გორებით შემოზღუდული ვრცელი ვაკე-მინდორიანი ადგილი იყო, რომელიც ამ გორებით შემოზღუდულობის გამო კარგი საშუალება აღმოჩნდა დიდი წყალსაცავის (“ზღვის”) შესაქმნელად. ათეულ (70) კილომეტრზე გადაჭიმული მინგეჩაურის ამჟამინდელი წყალსაცავი გორათა შუა დაგუბებული წყალია, ხოლო იორის ვაკე არ არის გორებით მოზღუდული. მინგეჩაურის წყალსაცავის სიგრძე 70 კილომეტრია, ხოლო სიგანე 18 კმ. მის მიერ დაკავებულ ფართობში შესაძლებელია მისი მიმდებარე ორი რაიონის მოთავსება, რადგანაც ერთი რაიონის სიგრძე დაახლოებით 30-35 კილომეტრია. მაშასადამე მინგეჩაურის წყალსაცავის ადგილზე მდებარე კამბეჩანი დიდი რეგიონი ყოფილა თავისი ქალაქებითა და სოფლებით.

ჯუანშერის ცნობით “ქალაქი კამბეჩანისა არის ხორნაბუჯი” იორ-ალაზნის შესართავთან. არსებულა “ქალაქნი კამბეჩანისანი” და ის სომხური გეოგრაფიით “მტკვრის სანახებთან” ყოფილა (იქვე, გვ. 44). ასეთი ადგილია აღნიშნული მინგეჩაურის წყალსაცავი, რომელიც ბუნებრივი შესაკრებელია იორ-ალაზნისა და მტკვრის წყლებისა. როგორც ითქვა, იორ-ალაზნის შესართავთან მდებარე “ქალაქი კამბეჩანისა არის ხორნაბუჯი”. L

ლეონტის ცნობითაც ხორნაბუჯი ყოფილა “შესაკრებელთა ორთავე ალაზანისა”, ხოლო ვახუშტის, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით არ ჰქონია ზუსტი ცნობები ჰერეთის საზღვრების შესახებ, წერს – “ყარაღაჯის სამხრით, სადაც დასტყდების ჰერეთის მთა ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი” (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 48).

ლეონტის “კახეთის მთა” – ვახუშტის “ჰერეთის მთა” – ესაა ცივ-გომბორის ქედი. ასე, რომ კამბეჩანი და მისი ქალაქები ჩანს, მინგეჩაურის წყალსაცავის მიერაა დაფარული და მისი შემოგარენია.

შაქიში ანუ შაქში ბაგრატიონების ჩასახლების შესახებ მოგვითხრობს ჯუანშერი, რომ ეს ტერიტორია (შაქი) არჩილ მეფის გავლენის სფეროში შედიოდა და მან იქ მამულები მისცა ტარონიდან შემოსულ სამ ბაგრატიონ ძმას, ადარნასე ბრმის ნათესავებს.

შაქში დამკვიდრებული ბაგრატიონების ტერიტორიის საზღვარი გადიოდა – შაქის გულგულა-ხილხალა-ფილფილასთან, რომელზეც უკვე ქართლის სამეფოში შემავალი კახეთი იდო.

შემდგომ ტარონიდან ჩამოსულმა ამ ბაგრატიონებმა შაქისა და კაბალას რეგიონში თავიანთი გავლენის გავრცელება შეძლეს, რადგანაც კავკასიის მთისწინეთი ვიდრე რანამდე გაუკაცრიელებული იყო. არჩილთან მისული ტარონელი ძმები შემდგომ ჩანს იწოდნენ ჰერეთის ბაგრატიონებად, რომელთაც თავიანთი გავლენა განავრცეს ვიდრე შემახის მთებამდე. ჰერეთი, შესაბამისად, დინარა დედოფლამდე მონოფიზიტური ყოფილა, ანუ VIII ს-დან X ს-მდე.

კიდევ ერთხელ რომ ვთქვათ, მემატინის მიერ ნახსენები გულგულა მდებარეობდა შაქ-კაბალას რეგიონში, ხოლო ჰერეთი გულგულა-ფილფილას მარჯვნივ მდებარეობდა.

კავკასიის მთისწინეთის მიწა-წყალი ჰერეთის ბაგრატიონებს ეკუთვნოდათ უკვე VIII ს-დან. როგორც ითქვა, ჰერეთის ფილფილა-გულგულას მარცხნივ იდო კახეთი, შაქის რეგიონი ტარონელი ბაგრატიონების თავდაპირველი მამული იყო არჩილის დროიდან.

ბაგრატიონების მეთაურობით ჰერეთი გაძლიერდა, ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ სამეფოდ და შეძლო კახეთის სხვა ზოგიერთი პუნქტის თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევა, მათ შორის, როგორც ითქვა, შედიოდა ლაგოდეხი (ლაგოეთი) და სხვა პუნქტები.

ჰერეთის სამეფოს მიერ მიტაცებულ კახურ მიწებს დროებით ჰერეთი ეწოდათ ამ მკვრობელობის გამო. ვითარება კახეთის სამეფოს ჩამოყალიბების შემდეგ შეიცვალა და ეს ადგილები კვლავ კახეთს დაუბრუნდა. ისინი მალევე კვლავ კახეთად იქცნენ.

უნდა ითქვას, რომ ეტიმოლოგიურად სიტყვები კახეთი, შაკიხი, კუხეთი თუ კხოეთი ერთი წარმოშობისაა.

მაგალითად, “შაკიხი” შეიძლება ასე დაიყოს “შა-კიხი”. “შა” – შეიძლება იყოს სადაურობის აღმნიშვნელი პრეფიქსი “სა”, მაშინ “შაკიხი” იქნება “სა-კიხი” ანუ “სა-კახო”, ან “სა-კუხო”. ასეთი ეტიმოლოგიური თანხვედრობა აჩვენებს, რომ შაკიხის (შაქის) და კახეთის მოსახლეობა ერთი ეთნიკური სფეროს ნაწილები იყვნენ.

შაკიხში (შაქში) ბაგრატიონების ერთი შტოს დამკვიდრების შესახებ მემატინე წერს – “ხოლო ძმისწული ადარნასე ბრმისანი, რომელთა დასწუნეს მამის ძმასა თვალნი, წარმოვიდეს ტარონით შაკიხად, სამნი ძმანი და დაემკვიდრნეს მუნ, ბრძანებთა არჩილისათა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი, უმკვიდრო ქმნილ იყო... დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის” (ქ.ც., I, გვ.244).

აქედანაც ჩანს, რომ გულგულა არ შეიძლება იყოს პუნქტი თელავთან, რადგანაც შაკიხელი ბაგრატიონები არჩილ მეფემ გადასვლის შემდეგ დასახლა კახეთის ერთერთ კუთხეში და თუკი ისინი დაეპატრონენ კახეთის ტერიტორიას ვიდრე თელავამდე, მაშინ გამოდის, რომ მათთვის არჩილს თავისი სამეფოს ძირითადი და უმეტესი ტერიტორია მიუცია, მაგრამ ეს ასე, რომ არ იყო იქედანაც ჩანს, რომ არჩილ მეფე ნუხპატის ციხე-ქალაქში დამკვიდრდა.

შაკიხი (შაქი) იქცა ნაწილად ჰერეთისა, რომელიც იქამდე ხილხალა-გულგულადან აღმოსავლეთით, ვიდრე შამახიის მთებამდე ვრცელდებოდა.

შაკიხიც და კახეთიც იმ დროს (VIII ს-ში) ჭალა-ტყეებით ყოფილა დაფარული.

კახეთის ქორეპისკოპოსი წანარეთიდან ყოფილა წარმომავლობით და ალბათ ამიტომ, ჩანს კახეთის სამმართველო ხელისუფლება წანარების ხელში ყოფილა, შესაბამისად კახეთის ჯარებსაც წანარებს უწოდებდნენ ხოლმე.

შაქელებისა და ამ წანარების ლაშქარი საქართველოს მეფის გვერდით იდგნენ, განსაკუთრებული კრიზისების დროს, მაგალითად, ბასილი II-ის შემოჭრისას – გიორგი I-ს ამ დროს “მოუვიდნენ მეშველნი წანარნი და შაქნი”. რაც ერთიან ეროვნულ თვითშემეცნებაზე მიუთითებს.

ერთი სიტყვით ჰერეთისა და კახეთის საზღვარი გადიოდა იორ-ალაზნის შესართავთან შაქის გულგულა-ხილხალამდე. ჰერეთი ამ ხაზიდან ვიდრე შამახიის მთებამდე (მდ. თეთრწყლამდე) ვრცელდებოდა. მისი დასავლეთი ნაწილები იყო კამბეჩანი (მინგეჩაურის წყალსაცავის ადგილას) და შაკიხი (მის ჩრდილოეთით).

ჩანს, VIII საუკუნიდან იქ დამკვიდრებული ტარონელი ბაგრატიონების ხელშეწყობით სომხურმა მონოფიზიტურმა ეკლესიამ დათრგუნა ჰერეთის ქალკედონიტური ქრისტიანობა და სპარს და არაბ დამპყრობელთა ნებით, რომელნიც სომხურ-მონოფიზიტურ ეკლესიას უჭერდნენ მხარს - ჰერეთი ალბანეთთან ერთად სომხური ეკლესიის გავლენის სფეროში შეიყვანა, ვიდრე დინარა დედოფლამდე (X ს.).

ამ ეპოქაში, ჰერეთს ალბანეთის ნაწილადაც მიიჩნევდნენ და ამ ეპოქის აღმწერი ზოგიერთი ქართული წყარო ალბანეთს – ჰერეთს უწოდებს. მაგალითად, არსენ საფარელი თავის თხზულებაში - “განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა”. ჩვენს მიერ ჰერეთად სახელდებულ ქვეყანას სხვა ტერიტორიებთან ერთად, ჩანს სომხური გეოგრაფია ალბანიას უწოდებს – ივ. ჯავახიშვილი წერს – “სომხური უსახელო გეოგრაფია ალბანიას მდ. მტკვარსა და კავკასიის მთებს შუა ათავსებს და კამბეჩანისათვის მტკვრის სანახები აქვს მიკუთვნებული” (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ.44).

კამბეჩანი სომხური გეოგრაფიით მტკვრის სანაპიროზე ყოფილა, რასაც ჩვენი გამოკვლევაც ადასტურებს. ამიტომაც არ მართლდებიან XX საუკუნის ქართველი ისტორიკოსები, რომლებიც კამბეჩანს უფრო ჩრდილოეთით, იორის ხეობაში ათავსებენ.

სამშვილდის ქვეყანა

სამშვილდის საერისთავო თბილისის მდ. ვერედან ტაშირ-აზოცამდე იყო გადაჭიმული – “სკორეთისა მდინარითგან ვიდრე მთადმდე, რომელ არს ტაშირი და აზოცი”.

სკორეთის მდინარე – “აწ წოდებული ვერედ” (ვახუშტი).

სამშვილდის საერისთავოში შედიოდა გარდაბნის ანუ გაჩიანის ქვეყანის ნაწილი.

გარდაბანის ქვეყანა გარდაბოსის ნაწილი იყო, რომელიც მას ქართლოსმა მისცა სამმართველოდ – “გარდაბოსს მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვრად აღმოსავლით მდინარე ბერდრუჯისი, დასავლით ქალაქი გაჩიანი და სამხრით - მთა პირველ ხსენებული (ქართლის სამეფოს საზღვარი) და ჩრდილოთ მტკვარი”.

თითქმის იმავე საზღვრებში მისცა ფარნავაზმა ხუნანის ერისთავს სამართავად რეგონი – “ერთი გაგზავნა ხუნანის ერისთავად და მისცა ბერდრუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი” – ორთავე შემთხვევაში ერთი და იგივე საზღვრებია დასახელებული (ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ.31).

“ხუნანის ანუ გარდაბნის საერისთავო ჩრდილოეთით ისაზღვრებოდა მტკვრითა და თბილისით, სამხრეთით სომხითის მთებით, აღმოსავლეთით მტკვრითა და ბერდრუჯის, ხოლო დასავლეთით ქალაქ გაჩიანით” (იქვე, გვ.31). “გაჩიანი მტკვრის პირზე ყოფილა ...სადღაც სომხითს, ბარდავასა და ივრისპირს შუა... გაჩიანის მდებარეობა არც ვახუშტის სცოდნია” (იქვე, გვ.31).

“გაჩიანის ანუ გაჩიანის ქვეყანას ეკუთვნოდა სამშვილდის საერისთავო” – წერს ივ. ჯავახიშვილი, ნაწილი გაჩიანისა ასევე სამშვილდის საერისთავოში შედიოდა.

სვანეთი

სვანეთია მიწა-წყალი “დიდოეთიდან ეგრისამდე” (ლეონტი).

თითქოსდა ვახუშტის ამ ცნობას ეთანადება ისტორიული დიდოეთის მახლობელ მთებში დღემდე არსებული ფოლკლორი - “ხევსურეთში მთიბავები დღემდე ერთმანეთს ასე ეხუმრებიან: “სვანელებო, სვანელებო, თქვე პირდაუბანელებო” (მთქმელი ლევან ზვიადაური), თითქოსდა ხევსურები ერთმანეთს “სვანელებს”, სვანებს უწოდებენ.

ივ. ჯავახიშვილი წერს სვანეთზე - “სვანებს თავდაპირველად უეჭველად ეხლანდელზე მეტი მიწა-წყალი უნდა სჭეროდათ, მრავალი სხვა საბუთებიც სვანეთსა და კახეთს ერთმანეთს უახლოვებს” (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. II, გვ.51).

მაგრამ, უფრო ადრე, პირველი ათასწლეულის დასაწყისში, ჩანს, დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ ნაწილსაც სვანეთს უწოდებდნენ, ამას მიუთითებს წყარო ანდრია პირველწოდებულის შესახებ:

ანდრეამ “გადალახა ჭოროხი (ფაზისი) და შევიდა სვანეთში”. “ეგრისი სვანეთია” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 27, სქოლიო 2). ეგრისი დასავლეთ საქართველოს ერქვა, მაგრამ ქრისტეშობამდე დასავლეთ საქართველოს ასევე ერქვა “სვანეთი”, ამიტომაც აღნიშნა ქართლის ცხოვრების გადამწერ-კომენტატორმა ფარნავაზის შემდგომი ხანის აღწერისას ხელნაწერის არშიაზე - “ეგრისი სვანეთია”, როცა ის განმარტვდა წინადადებას - “დიდოეთიდან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 27).

ქართლის ცხოვრების რუკები

პირველი მეფე ფარნავაზი

“ალექსანდრე მაკედონელმა პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი, შუა ქართლ: წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე, თუხარისი (მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვია ჭოროხი), ურბნისი, კასპი და უფლის ციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა (და უბანნი მისნი- სარკინე, ციხედიდი, ზანავი, უბანიურიათა) და რუსთავი და დედაციხე- სამშვილდე, მტვერის ციხე (რომელ არს ხუნანი) და დაიპყრა ქართლსა ზედა ეგრისიცა და მოხარკე ყვნა ოსნი, ლეკნი და ხარაზნი” (ქართლის ცხოვრება, I, 1955. გვ. 18).

ქუჯი პირდება ფარნავაზს:

“ზვასტაგითა შენითა განგიმრავლე სპანი, გამოჭნდეთ მტრად აზონსა, მაშინ განიხარონ ყოველთა ქართველთა.

ეგრისით შეკრბეს ურიცხვნი სპანი და მომართეს აზონს.

ფარნავაზ დაიპყრა ყოველი ქართლი თვინიერ კლარჯეთისა.

წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა - ანძიანძორა

და ეკლესიით შემოიქცა, მოვიდა კლარჯეთს

და დაიპყრა კლარჯეთი

და წამოვიდა მცხეთად სიხარულითა დიდითა.

ხოლო ეგრისს წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა” (ქ.ც. I. გვ. 24).

ეგრისწყალი ქართლის სამეფოს საზღვარია. “ეგრისწყალს ქვემოთ” მდებარე ქვეყანა - არის ეგრისწყლის (ღალიძგას) მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე ქვეყანა ეგრისწყლიდან ვიდრე ყუბანამდე (მცირე ხაზარეთის მდინარემდე). ის იმჟამად “ბერძენთა” მიერ ყოფილა დაპყრობილი, ხოლო ეგრისწყლის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ეგრისწყლიდან ვიდრე ჰერეთამდე ქართლის სამეფოში შედიოდა, შესაბამისად იქ მისი საერისთავოები მდებარეობდა.

ფარნავაზმა “მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა ზღუთიგან მთამდე რომელსა შინა არს ეგრისი და სვანეთი და დამტკიცა იგი ერისთავად მუნ და ქუჯი აღაშენა ციხე გოჯი”.

[ე.ი. ეგრისის საერისთავო მდებარეობს ზღუთიგან მთამდე ანუ შავი ზღვიდან კავკასიონამდე, ესაა მისი სიგანე, ხოლო სიგრძეა ეგრისწყლიდან რიონამდე]

ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან რომელ არს ლიხი ვიდრე ზღუადმდე ეგრისისა რიონს ზემოთ. ფარნავაზ აღაშენა შორაპანი და დიმნა.

[წყაროში საზღვრად ოთხჯერ იხსენიება “ზღვა”, ესაა ბუნებრივი საზღვარი, ამიტომ მისი იგნორირება არ შეიძლება. მარგვეთის საერისთავოც ამ საზღვრებშია. მისი სიგრძეა ლიხის მთიდან ვიდრე ზღუადმდე ეგრისისა, ხოლო სოგანეა რიონიდან ისევ ბუნებრივ საზღვრამდე, აქ იგულისხმება კავკასიონის ქედი.]

გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად და მისცა არგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე რომელ არს კახეთი და კუხეთი.

[ქართლის სამეფოს საზღვარი ამ დროს იყო ჰერეთი - წყაროში ნათქვამია - “ვიდრე ჰერეთამდე”]

მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინარიდან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთადის რომელ არს გარდაბანი.

[ქართლის სამეფოს ერთერთი საზღვარი მდინარე ბერდუჯია - “ბერდუჯის მდინარიდან”]

მეოთხე გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად და მისცა სკვირეთისა მდინართგან ვიდრე მთამდე რომელ არს ტაშირი და აბოცი.

[ქართლის სამეფოს სამხრეთი საზღვარი ტაშირ-აბოცის მთებია - “ვიდრე მთამდე რომელ არს ტაშირი და აბოცი”]

მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად და მისცა ფანვართგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტანი.

[ვიდრე თავადმდე მტკვრისა]

მეექვსე გაგზავნა ოძრხის ერისთავად და მისცა ტასისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.

[საზღვრად მესამეჯერ იხსენიება ზღვა, ამჯერად ოძრხესთან დაკავშირებით - “ზღუამდის”]. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის სხვა საზღვრებში აქვს მოცემული კლარჯეთი და ოძრხე, მისი ცნობა უფრო დამაჯერებელია, ჩანს უფრო ძველი წყაროდან არის ამოღებული].

მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად და მისცა არსიანითგან ზღუამდე

[მეოთხეჯერ ზღვა კლარჯეთის საზღვართანაა დაკავშირებული “ზღუამდე”]

და მერვე ქუჯი იყო ერისთავი ეგრისისა.

ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისიდან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანვარადმდე, რომელ არს შიდა ქართლი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 24).

მეორე მეფე საურმაგი

“საურმაგ წამოიყვანა ყოველთა კავკასის ნათესავთა ნახევარნი და დასხნა მთიულეთს დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სვანეთი” (“ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 27)

[“დიდოეთითგან ეგრისამდე არს სვანეთი”]

მეოთხე მეფე ფარნაჯომი

ამან “იწყო შენებად კახეთის ქალაქისა ნელქარისსა, რომელ არს ნეკრესი”. მეცხრე მეფე არშაკმა “განაშვენა ნელქარ ქალაქი კახეთისა რომელ არს ნეკრესი” (გვ. 33)

ფარნაჯომის შემდგომი მეფეების დროს ქართლის სამეფო მთლიანობას ინარჩუნებდა, ვიდრე ადერკი მეფემდე.

მეათე მეფე ადერკი

სამეფოს ორად ფაყოფა მეფე ადერკის მიერ

ადერკიმ “დაიპყრა ყოველი ქვეყანა – ქართლი და ეგრისი” (გვ. 35)

ადერკი მეფემ შემდეგ თავის შვილებს გაუყო ქართლის სამეფო - “მისცა ქალაქი მცხეთა და ქვეყანა მტკვარსა – შიდა ქართლი და ყოველი ქართლი მტკვარსა ჩრდილოეთი, ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა – ესე ყოველი მისცა ბარტომს ძესა თვისსა, ხოლო არმაზით კერძო ქალაქი მტკვარსა სამხრით ქართლი ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკვარისა და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს ძესა თვისსა” (გვ. 43).

სასაზღვრო წერტილები აქ არის “ქართლის თავი” და “ეგრისის თავი”.

სამეფო ორად გაიყო. მათ შორის ძირითად საზღვრად იქცა მდ. მტკვარი. მისი მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ჰერეთიდან ეგრისის თავამდე ერთერთ მეფე-შვილს მიეცა, მისი სამეფო ქალაქი მცხეთა იყო, ხოლო არმაზში მჯდომ მეორე მეფე-შვილს მიეცა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა ხუნანიდან ქართლის თავამდე და მტკვრის სათავემდე, კლარჯეთის ჩათვლით.

ჩანს ქართლის თავი ერქვა ჭოროხის შესართავს, ხოლო ეგრისის თავი მდ. ეგრისწყლის შესართავს ზღვასთან. ე.ი. გაჩნდა ორი სამეფო - მცხეთის ქართლი (ეგრისის

ჩათვლით) და არმაზის სამეფო (კლარჯეთის ჩათვლით). აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ქართლმა შეძლო დამოუკიდებლობა- სუვერენობის შენარჩუნება, და ის უცხოელთა მიერ იბერიის სამეფოდ იწოდებოდა, ხოლო არმაზის ქართლი ერთხანს არმენიის გავლენის სფეროში იყო. დაიწყო ომები არმენიასთან არმაზის ქართლის სუვერენობის აღსადგენად.

მეთორმეტე მეფეები ფარსმან და კაოს

სომხეთმა “მოულო (საზღვარსა ქართლისასა) - ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე” (გვ. 44).

მეცამეტე მეფეები აზორკ და არმაზელი

“შევიდეს ესენი სომხითის უგრძნეელად წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი - ბაგრევანამდე და ბასიანამდე და გამოვლეს გზა ფარისოსისა, განსრულ იყვნეს მტკვრისა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანის და დაებანაკათ იორსა ზედა”.

“და იყო ოძრხეს ქალაქსა შინა ერისთავი არმაზელისი და მას შეეწოდეს მეგრელნი. და იყო კლარჯეთს ერისთავი არზოკ მეფისა და იგი ავნებდის საზღვართა სომხითისათა ქვეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო. სომეხთა უკუმოსცეს საზღვარი ქართლისა ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა ჯავახეთი და არტანი” (გვ. 49).

მეთხუთმეტე მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატი

ფარსმან ქველს (არმაზელ მეფეს) და მის ვაჟს ერთგულობენ - “მეგრნი დაადგეს ერთგულობასა ფარსმანის ძისასა” (იქვე, გვ. 53).

მეთვრამეტე მეფე ამაზასკ

(კვლავ გაერთიანება)

“ამაზასკ უწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპეტისანი და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა მოვიდეს ოვსნი” (გვ. 55)

“მაშინ განდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრხისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა” (გვ. 57)

[ქალაქი ხილახილა-საზღვარი სომხითისა]

მეფე მირიანის წინაპრების დროს ერთ-ერთი სპარსი მთავარი “მივიდა საზღვართა სომხითისათა, ქალაქსა, რომელსა ჰქვიან ხილახილა” (გვ. 61)

ოცდამეოთხე მეფე მირიანი

(საზღვრების გაფაროება მეფე მირიანის დროს. მოემატა - სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი)

სპარსეთმა აღიარა, რომ მირიანი იყო ხელმწიფე ქართლისა, სომხითისა, რანისა, მოვაკანისა და ჰერეთისა. “მისცა ქართლი, სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი” (გვ. 64).

“მეფობდა მირიან ქართლს, სომხითს, რანს, მოვაკანს და ეგრს” (გვ. 65).

მირიან მეფე მუდამ იცავდა დარუბანდს

მირიანს სპარსეთის სახელმწიფომ გადასცა: “ჯაზირეთი, შამის ნახევარი, და ადრაბადაგანი” (გვ. 67)

საზღვარი სომხეთსა და საქართველოს შორის

იმპერატორმა კონსტანტინემ “განუჭინა საზღვარი მირიანს და თრდატს ესრეთ: რომელთა ქვეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთვიან რახსა, ესე ქვეყანანი თრდატის კერძად დაყარნა და რომლისა ქვეყანისა მდინარენი ჩრდილოით დიან და მიერთვიან მტკვარსა ესე მირიანის კერძად დაყარნა” (გვ. 70).

ქართლის სამეფოს საზღვარი ეგრისწყლამდე

“მეფობდა მირიან: ქართლს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრისწყლამდე” (გვ. 70)

საუფლისწულო

“მისცა მესამისსა რევს საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი და დასვა იგი უჯარმას” (გვ. 71)

ოცდამეხუთე მეფე ბაქარი (მირიანის ძე)

[ბაქარმა რანის ერისთავს ფეროზს გაუცვალა ტერიტორია და ამის შემდეგ რანს თვითონ მართავდა (ბაქარ მირიანის ძე)].

(რანი არის ქვეყანა ხუნანითგან ბარდავამდე მტკვარსა ორივე კერძი (ქ.ც. I. გვ. 68).

ფეროზს, იქამდე “აქუნდა რანი ბარდავამდის”- “მისცა მის წილად ქვეყანანი სამშვილდითგან ვიდრე თავადმდე აზოცისა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 131).

აქედან ჩანს, რომ რანი შედიოდა ბაქარის სამეფოში.

ოცდამეექვსე მეფე მირდატ ბაქარის ძე (მირიანის შვილიშვილი)

“აღაშენა ეკლესია თუხარისის ციხესა შინა და მუნ დაადგინა მღვდელნი მოძღვრად კლარჯთა” (იქვე, გვ. 131) - [კლარჯეთი საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა].

ოცდამეშვიდე მეფე ვარაზ-ბაქარ, ძე მირდატისი

(საზღვრების ცვლილება-შემცირება)

ვარაზ-ბაქარის დროს (დაიკარგა რანი, მოვაკანი და კლარჯეთი. ქართლის სამეფოს დარჩა ჰერეთი, ეგრისი და მათ შუა მდებარე ტერიტორია)

ამ მეფეს სპარსეთმა ჩამოართვა რანი და მოვაკანი (გვ. 136)

დაკარგა ლაზიკა, ანუ კლარჯეთი

“ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა: თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანთამდე და დარჩა ვარაზ ბაქარს ქართლი (თვინიერ კლარჯეთისა) და ჰერეთი და ეგრისი” (გვ.137)

კლარჯეთია - თუხარისიდან და ზღვიდან არსიანამდე

ოცდამერვე მეფე მირდატ, მე ვარაზ ბაქარისა

“ბერძენთაგან ეძიებდა კლარჯეთს საზღვარსა ქართლისასა”. (გვ. 138)

[Vს. ლაზიკის სამეფოს წარმოქმნა კლარჯეთის საერისთავოს საფუძველზე]

მას შემდეგ, რაც “განდგეს კლარჯნი ვარაზ ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა: თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანამდე” - ამ მიტაცებულ კლარჯეთში ბიზანტიამ განადიდა სეპარატისტი ადგილობრივი ქართველი ხელისუფალი, მიანიჭა მას ბასილევსის (მეფის) წოდება (კლარჯეთს ბერძენები ლაზიკას უწოდებდნენ), შემდეგ მალევე, კლარჯეთი აჯანყდა ბიზანტიის წინააღმდეგ, კლარჯეთის ყოფილი ერისთავი, ახლა უკვე “ლაზიკის მეფე” გუბაზ I კონსტანტინოპოლში დაიბარეს, ის აიძულეს ხელი მოეწერა ხელშეკრულებაზე, რომელს მიხედვითაც კლარჯეთი ანუ ლაზიკის სამეფო ორად გაიყო, საზღვარი გავლებული იქნა ხუფათზე. ამ შეთანხმების ძალით ტერიტორია დაახლოებით ოფიდან ხუფათამდე უშუალოდ შეიერთა ბიზანტიამ, ხოლო დაახლოებით ხუფათიდან ფაზისამდე (ჭოროხის ქვემო წელამდე) დარჩა ლაზიკის მეფე გუბაზ I-ს. წყარო ამის შესახებ წერს: “დადგეს საზღვრად ციხე ხუფათი და აღუთქვეს ურთიერთას მშვიდობა და სიყვარული” (კ. კეკელიძე, Dდანიელ მესვეტის ცხოვრება, ეტიუდები, VII, 1961, გვ. 5).

ე.ი. ბიზანტიის წინააღმდეგ აჯანყების შემდეგ, 465 წელს გუბაზი იძულებული გახდა კონსტანტინოპოლში ჩასულიყო. აქ იმპერატორმა ლევ I-მა (457-474) სხვადასხვა ხერხით აიძულა გუბაზ I დათანხმებოდა, რათა მას თავისი სამეფოს დიდი ნაწილი უშუალოდ ბიზანტიისათვის გადაეცა, ამის შედეგად გაყვეს გუბაზის ქვეყანა და “დადგეს საზღვრად ციხე ხუფათი და აღუთქვეს ურთიერთას მშვიდობა და სიყვარული” (კ. კეკელიძე, Dდანიელ მესვეტის ცხოვრება, ეტიუდები, VII, 1961, გვ. 5). ბიზანტიას დარჩა ტერიტორია ოფიდან ვიდრე ხუფათამდე, სპერის ჩათვლით.

“კახეთის ხევი” დარჩა ქართლის სამეფოში

მეფე მირდატი სპარსელებმა შეიპყრეს ომის დროს ბრძოლისას. “ნათესაენი ქართველთა მეფეთანი დარჩეს ხევსა კახეთისასა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 139).

ოცდამეცხრე არჩილ I (Vს.) ძმისწული მირდატისა, თრდატის ძე

[მის სამეფოში აღარ შედის რანი და მოვაკანი, ილაშქრა რანში. რანის ერისთავი იყო ბარზაბოდ].

მდ. ბერდუჯი არის “საზღვარი ქართლისა და რანისა” - (ქ.ც., ტ. I, გვ. 140).

არჩილ I-ის ძე მირდატ გამეფებამდე იჯდა სამშვილდეში, ცოლად ჰყავდა ბარზაბოდის ასული საგდუხტი, ამან აღაშენა სამშვილდის სიონი, იმპერატორ ლეონ-ლევ I-ის (457-474) დროს. მათი ძე იყო ვახტანგი.

ოცდამეცამეტე ვახტანგ გორგასალი (V ს.)

(ვახტანგ გორგასლის მეფობის დასაწყისში)

“გარდამოვიდეს ოვსნი სპანი ურიცხვნი – მოტყუნეს ქართლი თავითგან მტკვრისათ ვიდრე ხუნანამდე და დარჩეს წარუტყუენელად ხენი ქართლისანი: კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი, ჩავლეს რანსა და მოვაკანსა, წარტყუნეს იგიცა და განვლეს კარი დარუბანდისა და შევიდეს ოვსეთს გამარჯვებულნი” (ქ. ც., ტ. I, გვ. 146).

[ქართლის ხევათა: კახეთი, კლარჯეთი და ეგრისი, რადგანაც მტერს დარჩა “წარუტყუენელად ხენი ქართლისანი: - კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი”].

[ეგრისწყლიდან ციხე-გოჯამდე ქართლის სამეფოს ტერიტორიის დაპყრობა ბერძენთა მიერ]

“მასვე ჟამსა გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ ბერძენთა ჰქონდათ ეგრისწყალს ქვემოთ კერძი ყოველი და დაიპყრეს ეგრისწყლითგან ვიდრე ციხე-გოჯამდე, მაშინ იქმნა გლოვა და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა”... (გვ. 146).

როდესაც მტერმა დაიპყრო ტერიტორია ეგრისწყლიდან ციხეგოჯამდე, ამას გლოვობდა ქართლის სამეფოს მთელი მოსახლეობა, ყოველი ოჯახი და ყოველი პიროვნება - “მაშინ იქმნა გლოვა და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა”

[ვახტანგის ლაშქარი ჩრდილო კავკასიაში, “ოვსებში” შევიდა და დარიალის იქითა გზას გაყვა (თერგს გაყვნენ)- “ოვსეთის ველამდე” (ერთი მთისაგან გამომავალ მდინარეებს ერთიდაიგივე სახელი ერქვათ - “ქართლის არაგვი” და “ოვსეთის არაგვი” (გვ. 151)]

ვახტანგ მეფის ოვსეთში გაიმარჯვების შემდეგ - “განვიდეს პაჭანიკეთს (რამეთუ მაშინ იყო პაჭანიკეთი მოსაზღვრედ ოვსეთისა, მდინარესა მას ოვსეთისასა წიად, და ჯიქეთი მუნვე იყო, შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკნი და ჯიქნი თურქეთისაგან და წარვიდეს პაჭანიკნი დასავლით კერძო, ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა)

და მოტყუენა ვახტანგ პაჭანიკეთი და ჯიქეთი

და შეიქცა და მოადგა ოვსეთსავე... წარმოგზავნა დაი მისი მირანდუხტ და ტყუე იგი ყოველი გზასა დარიალისასა

და თვით სპითა დიდითა ქართლისაითა წარმოვიდა გზასა აფხაზეთისასა. იწყო ბრძოლად ციხეთა აფხაზეთისათა, რამეთუ მეფე ბერძენთა ლეონ დიდი უცალო იყო ბრძოლისაგან სპარსთასა და ვერ შემძლებელ იყო სპათა გამოგზავნად აფხაზეთს და სამ წელ წარტყუენა ყოველნი ციხენი აფხაზეთისანი ვიდრე ციხე-გოჯამდე.

და მივიდა სახლსა მისსა, ქალაქსა სამეუფოსა მცხეთას” (გვ. 157).

ე.ი. ჩრდილო კავკასიაში - “ოვსეთში” გამარჯვების შემდეგ, ვახტანგმა თავისი ლაშქრით გზა გააგრძელა. ის ჩრდილო კავკასიიდან, ჯიქეთის მხრიდან მიადგა აფხაზეთს, სამი წელი ებრძოდა აფხაზეთისა და ეგრისის დამპყრობელს. სამოლოოდ მათგან გაათავისუფლა ქვეყანა და ციხე-გოჯის გზით მცხეთაში დაბრუნდა.

[ე.წ. “პაჭანიკეთი” თავდაპირველად - ალანის ზემოთ, დონ-დნესტრთან მდებარეობდა, V საუკუნეში, აქვე, ყოფილა ჯიქეთი (ზიხია). შემდეგ მათ ადგილი იცვალეს. კერძოდ ჯიქები გადმოსახლდნენ აფხაზეთისაკენ, ალბათ VII-IX სს-ში].

[ქართლის სამეფოს უძველესი, ყოფილი საზღვარი ანძიანძორთან]

“წარემართა ვახტანგ შესვლად საბერძნეთად და მიიწივნეს სომხითს და მოერთნეს პეროჟა-კაფას (სადა იგი ციხე აეგო ფეროზს) ერისთავნი სომხითისანი - სივნიელი არევ, ასფურაგნელი ჯუანშერ, ტაროვნელი ამაზასპ გრიგოლის შენებულისა ქალაქისაგან... და მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქვა კარახპოლა, ხოლო აწ ეწოდებოდა კარნუ-ქალაქი და ბრძოდეს მას, ხოლო ვერ შეუძლეს დაპყრობად...

წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა და ბრძოდეს სამ თუე... ვახტანგ... რქუა:

“მამისა მამა ჩემი მირიან ოდეს შემოჰყვა მეფესა სპარსთასა... იძლივნეს... მიერთგან მიიღეს საზღვარი ესე ბერძენთა ჩვენ ქართველთაგან, აღმოსვლით ზღვისა ამის. ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორს, სადა უკუე აწ არს საფლავი დიდის მოძღვრისა გრიგოლისი და მუნით იოტნეს მეფენი ჩვენნი” (გვ. 160).

აღსანიშნავია, რომ ანძიანძორასთან საქარველო –საბერძნეთის საზღვარი ყოფილა ფარნავაზის დროსაც, სადაც ფანავაზმა ილაშქრა კიდეც - “წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა” - ანძიანძორა, ასევე, ვახტანგ გორგასლის სიტყვით ამ საზღვრის

დასაცავად ულაშქრია მეფე მირიანს, მაგრამ ამაოდ - ამ მხარეში საქართველოს ტერიტორია ბიზანტიას დაუპყრია - “მირიან ოდეს შემოჰყვა მეფესა სპარსთასა... იძლივნეს... მიერთგან მიიღეს საზღვარი ესე ბერძენთა ჩვენ ქართველთაგან, აღმოსვლით ზღვისა ამის. ხოლო წყობა პირველთა მეფეთა იყო ანძიანძორს”, შემდეგ აქ ვახტანგ მეფემ ილაშქრა, ასევე ამაოდ: “ანძიანძორს, არს საფლავი დიდის მოძღვრისა გრიგოლისი”.

[საზღვარი ქართლისა და საზღვარი საბერძნეთისა]

“და უკუმოსცა კეისარმან საზღვარი ქართლისა, ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ყოველი ზღვითგან არსიანთადმდე და ხევნი, რომელნი მოსდგმანან ლადოთა

და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქვეყანა ზღვის პირის, რომელ არს აფხაზეთი და რქუა ესრეთ: ეგრისწყლიდან ვიდრე მდინარედმდე მცირისა ხაზარეთისა - ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითგან, რომელ აწ შენ მიგიღია მკლავითა შენითა ჩვენგან, აწ იგი უკუ მოგვეც და ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოგვეც მისგან ქუეყანა”

და დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქვეყანა მზითვად

და სხვა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა

და წარმოვიდა ვახტანგ გზასა კლარჯეთისასა, მოიწია თუხარისად... წარმოვიდა, იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქვა არტანუჯი... არტავაზ აღაშენა ციხე არტანუჯისა და მონასტერი, რომელ არს ოპიზა და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა და განაახლა ციხე ახიზისა” (გვ. 178).

“დასავლეთ ქართლისა” - ტერიტორია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ვახტანგის ანდერძით:

რქვა ძესა თვისსა დაჩის: “შენ ხარ პირმშო შვილი ჩემი, შენდა მომიცემია გვირგვინი მეფობისა ჩემისა და ნაწილად ძმათა შენთა მიმიცემია ტასისკარიტგან და წუნდიდან ვიდრე სომხითამდე და საბერძნეთამდე.

საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურასა შუა იგი თვით ძმათა შენთა დედისა არს, იგი აქუნდეს მათ და იყვნენ შენდა ერისთავად.

მოუწოდა ნასარს, ერისთავსა წუნდისასა და არტავაზს, ერისთავსა კლარჯეთისასა და ბივრიტიანს, ერისთავსა ოძრხისასა და მათ მიათვალა ცოლი თვისი ელენე და შვილნი მისნი, რომელთა ერქვა ლეონ და მირდატ და შეავედრა მათ სამთავე ერისთავთა ცრემლითა და შეხვედრებითა ღმრითისათა” (ქ. ც., ტ. I, გვ. 204).

“და დაჯდა საყდარსა მისსა ძე მისი დაჰი. ხოლო ცოლი და ორი ძენი ვახტანგისნი წარიყვანეს სამთა მათ ერისთავთა და დაიპყრეს დასავლეთი ქართლისა რომელი მისცა ვახტანგ” (ქ. ც., ტ. I, გვ. 204).

იქამდე მეფე ვახტანგმა ანდერძით დაუბარა მეფე დაჩის და უთხრა - “საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, იგი თვით ძმათა შერთა დედისა არს, იგი აქუნდეს მათ” (ქ. ც., ტ. I, გვ. 203). ე.ი. კლისურასა და ეგრისწყალს შუა მდებარე ტერიტორია მისცა ვახტანგმა თავისი მეორე ცოლის შვილებს. აქ გადავიდნენ კიდევ ისინი საცხოვრებლად ერისთავების დახმარებით. ამ ტერიტორიას უწოდებს მემათიანე “დასავლეთი ქართლისა”, რადგანაც ის ქართლის სამეფოს უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი იყო. შემდეგ მათ ეს ტერიტორია გადაუცვალეს მეფეს და თვითონ გადასახლდნენ ჯავახეთში - “და დასხდეს წუნდას ქალაქსა ზაფხულის და ზამთრის იყვნინ ოძრხეს”. შემდეგ მემათიანე უფრო გამოწვლილვით აღწერა ამ ამბავს:

“ხოლო ორთავე მათგან ძეთა ვახტანგისითა, ნაშობთა ბერძნისა ცოლისათა, მოკვდა რომელსა ერქვა ლეონ, და დარჩა მირდატ ოდენ. ამას მირდატს დაევაჭრა ძმა მისი დაჩი: მეფემან გაუცვალა ქვეყანა და აღიღო მირდატისაგან ეგრის-წყალსა კლისურასა შუა, მირდატის დედული საზღვარი საბერძნეთისა, და მისცა ნაცვლად ჯავახეთი ფარავნითგან მტკვრამდე.

დაიპყრა მირდატ, ძემან ვახტანგისმან, ფარავნითგან და ტასისკარიდან ვიდრე ზღუამდე სპერისა და ერისთავობდა მუნ და იყო მორჩილ დაჩი მეფისა, ძმისა თვისისა” (“ქართლის ცხოვრება”, ტ. I, გვ. 205).

[ტერიტორია ეგრის-წყალსა და კლისურას შუა ე. ი. “დასავლეთი ქართლისა” - გადაიქცა სამეფო დომენად - მას უშუალოდ მეფე დაჩი განაგებდა, რადგანაც, საერთოდ ეგრისი “საუხუცესო” (სამეფო ოჯახის) ტერიტორია იყო].

საზღვრები სამეფოს დაშლის შემდეგ

VI ს.

ქართლის სამეფოს დამცრობა სპარსთა მიერ და იუსტინიანეს მიერ დაპყრობილი მიწები

[საზღვარი ავაზგისა]

“ჟამსა მას ოდეს თვითმპყრობელი იუსტინიანოს, მეფე ბერძენთა ბრძოდა კერძოთა ოვსეთისათა, საზღვარსა ავაზგისასა, ნათესავსა ხანსკუნთასა, რამეთუ ექმნა მათ განდგომილება, მაშინ მოძღუნა ნიჭი დიდი იუსტინიანოს ფარსმანს, ქართველთა მეფესა და ევედრა, რათა შეეწიოს მხედრობასა მისსა, ყოვლითა ძალითა თვისითა და ბრძოლა უყოს ხასკუნთა, ისმინა უკუე ფარსმან ვედრება ბერძენთა მეფისა და დაუტევა ევაგრე, მცველ სამეფოსა თვისსა, ხოლო თვით უკუე წარვიდა და შეწევნითა ღვთისათა დაიმორჩილა ნათესავი იგი ხასკუნთა და მთავარნი მათნი ყოველნი შეპყრობილნი წარავლინნა წინაშე იუსტინიანესსა. მერმე მოიქცა თვისადე სამეფოდ” (“ქართლის ცხოვრება”, ტ. I, გვ. 214).

რანი - ალბანეთი

[ალბანეთი რანია - მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა, ხოლო ჰერეთი - მის მოპირდაპირედ, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ქვეყანაა.

V-VI საუკუნეებში სპარსელები, ხოლო VII საუკუნედან არაბები ალბანეთს არანს (რანს) უწოდებდნენ, ჰერეთი და რანი ხშირად ერთიანდებოდნენ, ერთიან ტერიტორიულ ერთეულს ქმნიდნენ]

“ვარსქენი სპარსთა მეფემან წარმოგზავნა ნიჭითა დიდითა ერისთავად რანისა”.

[შუმანიკის ცხოვრებაში ის ჰერეთის ერისთავია]

ვარსქენი შეიპყრო ქართლის მეფემ ბაკურ ფარსმანის ძემ, იქ სადაც მდინარე ანაკურტისა მიერთვის მტკვარს, ხოლო “გვამი წმინდისა შუმანიკისა წარმოიღეს დიდითა პატივითა და დაფლეს ცურტავს”. “ცურტავი ახპატის პირისპირაა” (ვახუშტი).

სპარსთა მეფემან “წარგზავნა რანს და მოვაკანს” სხვა ერისთავი (“ქართლის ცხოვრება”, ტ. I, გვ. 217).

ნოპატო (ნოხპატო) - კახეთის მთიულეთშია (ქ.ც. I, გვ. 415).

[ნოპატო(ნოხპატო) არა ჰერეთია, არამედ კახეთის მთიულეთია!]

“მეფემან დაჩი დაჰპატიჟა მთეულთა კახეთისათა, რათა აღიარონ ქრისტე, ხოლო მათ არა ინებეს და განდგეს ყოველნი ნოჰატელნი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 205).

შვილი ბაკურისნი დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა, VI ს. ბოლოს (იგულისხმება ბაკურ III).

არაბთა შემოსევებამდე და არჩილ მეფემდე ჰერეთი, კუხეთი და კახეთი ქართლის მეორე სამეფო შტოს მიერ იმართებოდა (ქ.ც., ტ. I, გვ. 219).

“შვილნი ბაკურ მეფისანი, ნათესავნი დაჩისანი, ვახტანგის ძისანი, რომლისადა მიეცა მეფობა ვახტანგ მეფესა, იგინი დარჩეს კახეთს და დაიპყრეს კუხეთი და ჰერეთი იორითგან და დასხდეს უჯარმოს და იყვნეს მორჩილებასა გურამ კურაპალატისა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 219).

[ე.ი. კახეთი, კუხეთი და ჰერეთი VI საუკუნეში იმართებოდა ვახტანგის შთამომავლების მიერ (ხოსროიანების მიერ) ქართლის მეფე გურამ კურაპალატ ბაგრატიონის მორჩილების ქვეშ. კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის მმართველთა მთავარი ქალაქი იყო უჯარმა].

სამეფო დინასტიათა ცვლა - ბაგრატიონების 7 ძმა

(ბაგრატიონების 7 ძმა ჯერ მივიდნენ სომხეთის ქვეყანა ეკლეცში, აქედან, შემდეგ 4 ძმა წავიდა ქართლში, მათგან ერთი დარჩა შიდა ქართლში, ხოლო სამი გადავიდა კახეთსა და კამბეჩოანში:

“ოთხნი ესე ძმანი - გუარამ, საჰაკ, ასამ და ვარზავარად წარმოემართნეს ქართლს... ხოლო სამნი იგი ძმანი ამის გუარამისანი წარვიდეს კახეთს (და საჰაკ დაემზახა ბაკურს, ძესა ნერსესისა), ხოლო ასამ და ვარზავარად წარვიდეს კამბეჩოანს, გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა სპარსთასა და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი” (სუმბატის ქრონიკიდან) ქ. ც., ტ. I, გვ. 220). E

ე.ი. ეს ოთხი ბაგრატიონი ძმა, რადგანაც “ქართლში წარმოემართეს”, ქართლის ბაგრატიონებად განიხილებოდნენ, შესაბამისად მათ ხელში მოქცეული კახეთი და ასევე კამბეჩოანი ქართლის ნაწილად ითვლებოდა.

VII ს. ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე ქართლში

ჰერაკლე “წარმოემართა სპარსეთად, ძებნად ძელისა ცხოვრებისა და მივიდა პირველად ქართლს” (ქ.ც., გვ. 224).

მივიდა თბილისში, ბაგრატიონებს ჩამოართვა მეფობა და დაუბრუნა კახეთში დარჩენილ ფარნავაზიანების დინასტიის წევრს - ადარნასე (ბაკურის ძე) ერისთავს.

“მაშინ კვალად წარიღეს ბერძნებმა საზღვარი ქართლის: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი და შვილნი სტეფანოზისნი (ბაგრატონისა, გურამის ძისა) დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა, სხვა ყოველი ქართლი დაიპყრა ადარნასე ბაკურის ძემ მთავრობით” (გვ. 226)

[იქამდე ქართლის საზღვრებში შედიოდა სპერი და ბოლო კლარჯეთისა-ზღვისპირი, ეს ტერიტორიები ჰერაკლემ მიიტაცა]

ჰერაკლე კეისრის - “ქართლის გზა”

“ქართლის ცხოვრების” მიხედვით ჰერაკლე სპარსეთში შევიდა და უკან დაბრუნდა ქართლის გზით “ხოლო ერეკლე მეფე შევიდა სპარსეთს და მოკლა ხუასრო მეფე და წარიღო ბაღდადი და წარმოიყვანა ძელი ცხოვრებისა, უკუმოიარა გზა ქართლისავე მეშვიდესა წელსა რაითგან ჩაევლო... მაშინ ერეკლე მეფემან წარიხუნა მანგლისით და ერუშეთით ფერხთა ფიცარნი და სამსჭუალნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესნი, რომელიც მოცემულ იყვნეს კონსტანტინესაგან მირიანისადა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 227).

“გზა რანისა”

არაბთა შემოსევების შემდეგ იმპერიამ მიატოვა “შუამდინარეთი და ფილისტიმი” და “რანის გზით” ჰერაკლე კეისარი მეორედ შემოვიდა ქართლში

“და აღმოვლო ერეკლე კეისარმან გზა რანისა და მეორედ შემოვიდა ქართლად” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 231).

საქართველოს საპატრიარქო ეკლესიის იურისდიქცია VII ს-ში

“ქრისტეს აქეთ ქ-ნკ იქმნა კრება მეექვსე [680-681]... ამის კრებისა მიერ ბრძანეს ესრეთ წმიდისა ეკლესიისა საქართველოსთვის რომელ არს წმიდა მცხეთა, რათა იყოს სწორ პატივითა ვითარცა წმიდანი სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიანი საპატრიარქონი. და იყოს კათოლიკოსი ქართლისა სწორი პატრიარქთა თანა და აკურთხევდეს, მწყსიდეს და განაგებდეს... სამწყსოსა თვისსა ქართლსა გამოღმა-გაღმა კახეთსა, შაქსა, შირვანსა და მიდგმით-წარმოვლით მთისა ადგილისათა სუანეთისა და ჩერქეზის საზღვრამდის, სრულად ოვსეთსა და ყოველსა ზემო ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოსა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 233).

[ე.ი. იურისდიქციაში შედის ქართლი, გამოღმა-გაღმა კახეთი, შაქი, შირვანი და მიდგმით-წარმოვლით მთისა ადგილნი (ჩრნეთ-დაღესტანი) სვანეთისა და ჩერქეზის საზღვრებამდე, სრულიად ოვსეთი (ჩრდილო კავკასია) და ყოველი ზემო ქართლი სამცხე-საათაბაგო (ე.ი. მიწა წყალი ტრაპეზუნტამდე ვალაშკერტის ჩათვლით)]

აფხაზეთის საკათალიკოსოს საზღვრები VIII-XVIII სს.

“ყოვლისა ქვემოისა ივერიისა” (ასეა აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში) საზღვრები ასეთი იყო:

“ჭოროხსა აქათ, ოვსეთსა აქათ, ზღვაი პონტოსა აქათ, სადა დიდისა ბიჭვინტისა სამზღვარი მიაწევს” (მცნეზაი სასჯულოი, XVI ს.)

“ლიხსა და კავას შუა და რუსეთის სამზღვარსა და ჭანეთს შუა” (ბიჭვინტის იადგარი).

VIII ს-ში ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიას ადასტურებს ცნობა იოანე გუთელი ეპისკოპოსის შესახებ, რომელმაც ბიზანტიაში ხატმებრძოლობის გამო ხელდასხმა ქართლში მიიღო იოანე ქართლის კათალიკოსის მიერ - “მცხეთას” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 227).

“საქართველოს საზღვარი” მურვან ყრუს დროს

“შევლო ყრუმან კლისურა, რომელ მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი და მოადგა ციხესა ანაკოფისასა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 235).

სოზლის ციხე - აფხაზეთისა და ოვსეთის საზღვარზეა

(ოვსეთი - ალანია-აფხაზეთის საზღვართან მდებარეობდა იმჟამად).

“ერსთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სოზლისასა, რომელ არს გარდასავალსა ოვსეთისასა” (ქ.ც., გვ. 236)

არაბთა შემოსევისას ქართლის მთავარმა სტეფანოზმა თავისი სამეფოს საგანძური გაყო ორ ნაწილად. ერთი ნაწილი “ანუ ნახევარი განძისა” წაიღო ეგრისში რომლის მმართველიც თვითონ იყო, იქვე წაიყვანა თავისი პირმშო ვაჟი მიჰრი.

ხოლო საგანძურის მეორე ნახევარი სტეფანოზის მეორე ძემ არჩილმა გადაამალა კახეთსა და გორში, საეკლესიო საგანძური დაფლა მცხეთაში სვეტიცხოვლის ქვეშ, ამ დროს სვეტიცხოველს უწოდებდნენ “დიდსიონს”.

ეგრისში გარდაიცვალა ქართლის მთავარი სტეფანოზი და “მის წილ მეფე იქმნა ძე მისი მირ” (“ქართლის ცხოვრება”, ტ. I, გვ. 232-233).

[მურვან ყრუს შემოსევა]

მურვან ყრუმ “დაიპყრა კარი დარიელისა და დარუბანდისა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა... და ციხე იგი სამზღუდე, რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა და შევლო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა... და ვითარცა შევლო ყრმამან კლისურა, რომელი მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი და მოაგდა ციხესა ანაკოფისასა... მუნ შინა იყვნეს მაშინ მეფენი ქართლისანი მირ და არჩილ, ხოლო მამა მათი გარდაცვალებულ იყო და დამარხულ ეგრსა შინა. და ერისთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობღისასა, რომელ არს გარდასავალსა ოვსეთისასა” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 235).

აფხაზეთში ანაკოფიის ციხე ქალაქთან ბრძოლის წინ ქართლის მეფეები მირი და არჩილ იხსენებენ, რომ მურვან ყრუს შემოსევის გამო სახელმწიფო საგანძური, კერძოდ კი ვახტანგ გორგასლის ორი სამეფო გვირგვინი (ჩამოტანილი ინდოეთიდან და ჩინეთიდან) დაფლეს უჯარმაში, ხოლო ასევე ორი გვირგვინი - ერთი მეფე მირიანისა და ერთი ვახტანგ გორგასლისა (რომელიც სპარსთა მეფემ მიუძღვნა) დაასვენეს ქუთაისსა და ციხე-გოჯში (ქართლის ცხოვრება, გვ. 236).

მურვან ყრუმ “დაიბანაკა პიტოტას, ზღვის პირს, ქალაქსა, რომელსა ჰქვიან ცხუმი” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 238).

გზა გურიისა

მურვან ყრუმ “შემოვლო გზა გურიისა, და განვლეს სპერისა... დასჭრეს კუდები ცხენთა მათთა, არამეთუ თიხისაგან ვერ ითრევდეს” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 238).

ღვთის შეწევნით აფხაზეთში ქართლის მეფეების მიერ მურვან ყრუს ლაშქრის დამარცხებით გახარებულმა ბიზანტიის იმპერატორმა “წარმოსცა ორი გვირგვინი და გუჯარი მირსა და არჩილს” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 239).

ქართლის სამეფოს საზღვარი აფხაზეთში

აფხაზეთში ქართლის მეფეთა მიერ მურვან ყრუს ლაშქრის დამარცხებამ გაახარა ბიზანტიის იმპერატორი და ამიტომაც თავის ერისთავს აფხაზეთში გაუგზავნა შემდეგუ ბრძანება: “ყოველდღე საზღვართა ქარლისათა ჩვენგან ქმნილ არს ვნება... არამედ კეთილად პატივს ცემდი მეფეთა და ერთა მაგათ ქართლისათა და ამიერთგან ნულარამცა ხელგეწიფების ვნებად მათდა და საზღვართა მათთა ვგრისათა” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 240).

ქართლის სამეფოს ტერიტორიების დანაწილება მირ მეფის მიერ

სიკვდილის წინ უძეოდ დარჩენილმა მეფე მირმა სახელმწიფოს ტერიტორიის ნახევარი დაუტოვა თავის ძმას არჩილს, ხოლო მეორე ნახევარი გადასცა თავისი ასულების ქმრებს, თავის სიძეებს. კერძოდ მან დაიბარა ასეთი ანდერძი – “ნახევარი შენ და ნახევარი მათ. ხოლო საუხუცესოდ რომელ მქონდა, მომიცემია შენდა, და გქონდეს საუხუცესოდ: ეგრისი, სვანეთი, თაკვერი, არგვეთი და გურია. ხოლო კლარჯეთი და შუა მთიულეთი მიეც ასულთა ჩემთა” (ქართლის ცხოვრება, გვ. 241).

ქუთაისის გამოცხადება ქართლის სამეფოს დედაქალაქად თბილისის არაბთა მიერ დაპყრობის გამო

მეფე მირის ანდერძით მურვან ყრუს ლაშქართან შებრძოლების დროს სასიკვდილოდ დაჭრილმა მეფე მირმა ბრძანა “მამაცა ჩვენი (სტეფანოზი) მოკვდა შფოთსა ამას შინა და ვერ წარვეცით იგი მცხეთას, წარსცენ ძვალნი მისნი და დაჰვლენ საყდარსა ქუთათისსა, რათა იპოვოს იგი საწამებლად სამკვიდროსა ჩვენისა” (ქართლის ცხოვრება, გვ. 241).

არჩილ მეფე ეგრისში

მეფე მირის ანდერძით ქართლის სამეფო გაიყო ორ ნაწილად. შუა ნაწილი, კლარჯეთი და მთიულეთი გადაეცათ მირ მეფის სიძეებს, ხოლო ეგრისი და კახეთი ვითარცა საუხუცესო და საუფლისწულო მიწაწყალი გადაეცა მირ მეფის ძმას მეფე არჩილს. მირის გარდაცვალების შემდეგ არჩილი გადავიდა ეგრისში - “წარმოვიდა არჩილ და დაემკვიდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნადმდე და განაგნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი და აღაშენა ციხე საზღვარსა ზედა გურიისა და საბერძნეთისა. და წარხდა ამათ შინა წელიწადნი თორმეტი და იწყო შენებად ქართლმან. ხოლო განრყუნელ იყო საყოფელად მცხეთა. გარდამოვიდა არჩილ ეგრისით და დაჯდა ნაციხარსა ხიდრისასა” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243).

ბაგრატიონები

არჩილ მეფესთან მივიდა კლარჯეთში მცხოვრები ერთ-ერთი ბაგრატიონი (კლარჯეთში ასევე ცხოვრობდა გურამ კურაპალატის ოჯახში) და თხოვა არჩილ მეფეს მიეცა ქართლის სამეფოს მკვიდრობის უფლება და რომელიმე რეგიონი. არჩილ მეფემ მას მისცა შულავერი და არტაანი.

“მაშინ მოვიდა მისა მთავარი ერთი, რომელ იყო ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტყველისა, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, რომლისა მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადვე და ბერძენთა მიერ დადგინებულ იყო ერისთავად არეთა

სომხთისათა და ტყვეობასა მას ყრუსასა შთასრულ იყო იგი შვილთაA თანა გუარამ კურაპალატისთა კლარჯეთს და მუნ დარჩომილ იყო. ითხოვა არჩილისაგან და რქუა “უკეთუ ინებო და მყო მე ვითარცა მკვიდრი შენი, მომეც ქუეყანა” და მისცა შულავერი და არტანი” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243).

არჩილ მეფე კახეთში

არჩილ მეფე გადავიდა თავის საბრძანებელში - კახეთში, აქ შეერთო ცოლი და რეზიდენცია ჰქონდა წუქეთში. ააშენა ქალაქი კასრი და ლაკუსტის ხევში ააშენა ციხე სიმაგრე. ამის შემდგომან ააშენა ერთ-ერთი ციხე-ქალაქი ნუხპატში.

“ამისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთაA ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა იგინი, აღაშენა ეკლესია სამმორს, შეერთო ცოლი ასული გუარამ კურაპალატისა, რომელი იყო შვილთაგან ვახტანგ მეფისათა, ბერძნის ცოლისა ნაშობთა. და დაჯდა წუქეთს და აღაშენა კასრი, და ხევსა ლაკუსტისასა აღაშენა ციხე. და პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიებოძა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აზნაურს, და არა ინება მისგან წაღებად წუქეთი. და აღაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატს ორთა წყალთა შუა, ხოლო ნუხპატელნი უწინარეს იყვნეს კაცნი წარმართნი და მხეცის ბუნებისანი, არამედ ყრუსა მოესრა სიმრავლე მათი და იძულებით მონათლნა არჩილ იგინი” (ქართლის ცხოვრება, გვ. 244). [წუქეთი და ნუხპატო - კახეთში შედიან]

(ბაგრატიონების 7 ძმა ჯერ მივიდნენ სომხეთის ქვეყანა ეკლესიაში, აქედან, შემდეგ 4 ძმა წავიდა ქართლში, მათგან ერთი დარჩა შიდა ქართლში, ხოლო სამი გადავიდა კახეთსა და კამბეჩოანში - “ოთხნი ესე ძმანი - გუარამ, საჰაკ, ასამ და ვარზავარად წარმოემართნეს ქართლს... ხოლო სამნი იგი ძმანი ამის გუარამისანი წარვიდეს კახეთს (და საჰაკ დაემზახა ბაკურს, ძესა ნერსესისა), ხოლო ასამ და ვარზავარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა სპარსთასა და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი” (სუმბატის ქრონიკიდან) ქ.ც., ტ. I, გვ. 220).

როგორც აღინიშნა, ეს ოთხი ბაგრატიონი ძმა, რადგანაც “ქართლში წარმოემართნეს”, ქართლის ბაგრატიონებად განიხილებოდნენ, შესაბამისად მათ ხელში მოქცეული კახეთი და ასევე კამბეჩოანი ქართლის ნაწილად ითვლებოდა.

შაქი (შაკიხი)

ქართლის ცხოვრების მიხედვით ბაგრატიონების (ბაგრატიონიანების) ერთერთი წინაპარი - დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალი (ნათესავი) ადარნასე (რომელიც იყო ძმისწული ადარნასე ბრმისა) ბერძენთა მიერ დადგენილი იყო სომხეთში ერისთავად.

ადარნასე ბრმის მამა ყოფილა ბაგრატიონების მძახალი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ადარნასე ბრმის მამის ქალიშვილი შეურთავს ერთ-ერთ ბაგრატიონიანს: შემდეგ ამ ოჯახის ერთი ნაწილი, კერძოდ კი ადარნასე ბრმის ძმისწულები მისულან შაქის ქვეყანაში ტარონიდან. რაგდანაც შაქის ქვეყანა ეკუთვნოდა არჩილ მეფეს ამიტომაც ამ ძმებს დაჭირდათ არჩილ მეფის ნებართვა რომ მათ თავიანთი გამგებლობის ქვეშ მიეღოთ სამართავად შაქი. არჩილს მათთვის გადაუცია შაქი ვიდრე გულგულამდე. გულგულა ჩვენი კვლევით ხილხალასთან მდებარეობდა, და არა თელავთან, რადგანაც იორ-ალაზნის შესართავიდან თელავამდე მოქცეული იყო კახეთის დიდი ნაწილი, რომელიც არჩილმა თავის ტაძრეულს გადასცა სამემკვიდრეოდ (ყოველთაა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყვნა იგინი), ანუ კახეთი უმკვიდრო არ იყო (როგორც შაქი და რანი, არამედ საკუთარი მკვიდრები ჰყავდა კახეთის აზნაურების სახით). როგორც ითქვა, “ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი უმკვიდრო ქმნილ იყო”, ამიტომაც არჩილმა შაქში დაამკვიდრა ტარონიდან მოსული ბაგრატიონები:

“განძლიერებულ იყვნეს სარკინოზნი ქუეყანასა რანისასა, დაეპყრათ გაზირი და სომხითი, ჰბრძოდა მასლამა ბერძენთა. ხოლო ძმისწულნი ადარნასე ბრმისანი, რომელთა დასწუნეს მამის ძმისა თვალნი, წარმოვიდეს ტარონით შაკიხად, სამნი ძმანი, და დაემკვიდრნეს მუნ, ბრძანებითა არჩილისითა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი უმკვიდრო ქმნილ იყო, ხოლო ჰერეთი და კახეთი ჭალაკთაა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო, და დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის” (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 244).

ტარონელ ბაგრატიონება არჩილმა სამკვიდროდ შაქი გადასცა - ეი.ი. ქვეყანა იორ-ალაზნის შესართავიდან ვიდრე გულგულამდე, ანუ ხილხილამე, ამ პუნქტს ამჟამად “ფილფილა” ჰქვია და ერთერთი სოფელია აზერბაიჯანის ვართაშენის (ოგუზის) რაიონში. 1310 წლის ცნობით, ეს რეგიონი (შაქი, ვართაშენი, კაბალა) ყოველთვის ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა.

პიტიახშები ტაოსა და წუქეთში

მურვან ყრუს შემოსევისას, როგორც სხვებმა, პიტიახშებმა გადაწყვიტეს თავი შეეფარებინათ კლარჯეთში, მაგრამ ისინი იქ არ შეუშვეს, ამიტომაც მათი ერთი ნაწილი გადასულა ტაოში და იქ კალმახში ციხე-სიმაგრე აუშენებიათ, ხოლო მეორე ნაწილი გადასულა კახეთში. მათ არჩილ მეფემ უბოძა წუქეთის რეგიონი და ქალაქი კასრი (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 244).

წმინდა მოწამე არჩილ მეფის გარდაცვალების შემდეგ მისი ორი ვაჟი იოანე და ჯუანშერი გადავიდნენ ეგრისში და თან გადაიყვანეს დედამისი და თავისი ორი დაი, ხოლო ჯუანშერი და სხვა ორი დაი დარჩნენ ქართლსა და კახეთში.

ჯუანშერმა შეირთო ადარნასე ბაგრატიონის ასული ლატავრი (ქ.ც., ტ. I, გვ. 252).

აფხაზეთი

“რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკვიდროდ აფხაზეთი, ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდვა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალეზულ იყო იუანე და დაბერებულ იყო ჯუანშერ და შემდგომად ამისა ჯუანშერცა მიიცვალა” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 251).

მიზეზი ამისა იყო ისიც რომ არაბთა შემოსევების გამო “იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხოასროანთამან.

პირვალად უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მიერთგან მიეცა ყოველი ესე ქვეყანა ჟამითი ჟამად რბევასა და ოხრებასა... და უკეთუ ვინმე გამოჩნდის შვილთა შორის ვახტანგისითა, რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქნის შემცირებულ სარკინოზთაგან, რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შექმნეს სახლად საყოფელად თვისად” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 250).

კლარჯეთი და კახეთი ვიდრე ქსნამდე

“არამედ სიცოცხლესავე ჯუანშერისასა იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა, და ქვემოსა ტაოსა... და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკვდა... შემდგომად სიკვდილისა ადარნასესისა განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა, ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა... განდიდნა აშოტ კურაპალატი... და გრიგოლი მთავრობდა კახეთს... და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსნამდე (შეიბნეს ქსანსა ზედა აშოტმა და გრიგოლ” (გვ. 251-253).

საზღვრები IX ს-ში

მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს ეკლესიასა შინა... “ხოლო აშოტ კურაპალატი მთავრობდა ქვეყანასა მას შინა, და სახლად მისსა იყო ბარდავი და ტფილისი და ჰქონდა მას ქვეყანა, რომელ არს გარემო მისსა... ეუფლა ქუეყანათა ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა” (სუმბატის ქრონიკიდან) (ქ.ც. I, გვ. 253).

“მას ჟამს შეითქვნეს გარდაბნელნი (გარდაბანი ალაზნის გაღმართ ჩაყოლება) და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი (ძე იოანე ქუაბულის ძისა) და შემდგომად ამისა დასვეს ქორეპისკოპოსად სამოელ დონაური” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 254).

ავხაზეთის კათალიკოსი

“ხოლო ამან ბაგრატ გააჩინა და განაწესა კათალიკოსი ავხაზეთს ქრისტეს აქეთ ყ-ლ(830)” (ბაგრატ ძე აშოტ კურაპალატისა) (ქ.ც., ტ. I, გვ. 255).

სარაპანა უცხოური წყაროებით

“დანარჩენ კოლხეთს რაც შეეხება, მისი დიდი ნაწილი ზღვასთანაა, კოლხიდის გავლით მიედინება მდინარე ფაზისი, დიდი მდინარე, რომლის სათავე არმენიაშია. ის იღებს შენაკადებს გლავკოსისა და ჰიპოსისა, მახლობელი მთების მდინარეებისა. ფაზისი გემთმავალია სარაპანამდე. ესაა სიმაგრე, რომელსაც შეუძლია მთელი ქალაქის მოსახლეობა დაიტოს. აქ გამავალი საურმე გზით ფეხით ოთხ დღეში მიდიან კირამდე. მდ. ფაზისზე დევს იმავე სახელის მქონე კოლხების სავაჭრო ქალაქი, რომელიც ერთი მხრიდან მდინარით, მეორედან კი ტბითა და მესამედან ზღვითაა შემოსაზღვრული. აქედან ამისომდე და სინოპამდე ცურვას სჭირდება 2-3 დღე, რადგან ზღვის ნაპირას მიწა ჭყაპიანია, ხოლო მდინარეთა შესართავები ჭაობიანი” (სტრაბ. XI, II, 17).

აღსანიშნავია, რომ ჭოროხს გემთმავალ მდინარედ მიიჩნევდნენ ცნობილი მკვლევარები დ. ბაქრაძე, ე. ვეიდენბაუმი, და გ. ყაზბეგი. ისინი წერენ, რომ ართვინამდე ჭოროხზე 200-მდე სავაჭრო ნავი დაცურავდა XIX საუკუნეშიც. ამ ნიშნით ჭოროხისა და ფაზისის აღწერები მსგავსია, რადგანაც ართვინის მსგავსად “სარაპანამდე ფაზისი გემთმავალი” იყო.

წყაროთა ცნობები და მკვლევართა აღწერები უფლებას იძლევა სტრაბონისეული “სარაპანა” შემდეგდროინდელ ქ. ართვინის რეგიონთან მდებარედ მივიჩნიოთ. მართლაც ართვინიდან მტკვრამდე დაახლოებით “ოთხი გზის გზა” ანუ 60-70 კმ-ია. ეს უძველესი, ჭოროხ-მტკვრის მაკავშირებელი გზა, რომელსაც წყაროებში “გზა კლარჯეთისა” ეწოდება და ის პირველ საუკუნეებშიც არსებობდა. ამ გზით უსარგებლია ანდრია პირველწოდებულს, ვახტანგ გორგასლს და სხვებს. ამ საერთაშორისო სავაჭრო გზაზე მდებარე არტანუჯი, კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით, X ს-ში ვაჭრობდა სირიასთან, სპარსეთთან, არმენიასთან და იბერიასთან. ამ გზით მათი საქონელი შავ ზღვაზე გადიოდა და ამით მის სავაჭრო წრეში ავხაზეთი და ბიზანტია ერთვებოდა. ჭოროხ-ართვინ-ართანუჯ-არტან-მტკვრის გზა გაივლიდა არსიანის ქედის მაღალ უღელტეხილს, სადაც 2600 მეტრ სიმაღლეზე

დაახლოებით ამჟამინდელ სოფელ ბაგდასენთან (იმჟამინდელ იბერიაში) მდებარეობდა სკანდას სიხე-სიმაგრე, VI საუკუნისათვის პროკოფის სიტყვით.

იბერიის “ქვეყანაში არის ოთხი შესასვლელი (გზა). ერთი მოდის კოლხთა სიმაგრე სარაპანიდან და მისი მახლობელი უღელტეხილიდან. აქედან ფაზისი ხმაურიანი ზათქითა და მღელვარე სწრაფი ნაკადით მიემართება კოლხეთში. ამ მდინარეზე 120 ხიდია, ეს ადგილები დახრულია დიდი წვიმების დროს წარმოქმნილი მთის ნაკადულებით. ფაზისის სათავე იბერიის მაღლა მდებარე მთებშია, სადაც ის ივსება მრავალი წყაროთი, დაბლობზე კიდევ მრავალ მდინარეს იმატებს, მათ შორის გლავკოსსა და ჰიპოსს. გავსილი შენაკადების წყლებით და სანაოსნოდ გამზადებული ეს მდინარე ვარდება პონტოში. მის შესართავში მდებარეობს ამავე სახელის მქონე ქალაქი, რომლის მახლობლადაც არის ტბა. ასეთია კოლხეთიდან იბერიაში შესასვლელი, ჩახერგილი კლდეებით, სიმაგრეებითა და ძალზე სწრაფი მდინარეებით” (სტრაბ. XI, III, 4).

ე. ვეიდენბაუმის ცნობით, ჭოროხის შესართავის დასავლეთ სანაპიროზე, ზღვისპირზე, რამდენიმე ტბა იყო გონიოს ახლოს. აქ უნდა ვეძიოთ ქ. ფაზისი. მდ. ფაზისი კი, როგორც აღინიშნა, მდინარე ჭოროხია, რომლის სათავე, მართალია იბერიის მაღლა მთებში იყო, მაგრამ არმენიის მიერ იყო ხელდებული სტრაბონის ეპოქაში, მსგავსია აღწერაც ფაზისისა.

ნოტიციათა რუკები VI-X სს.

(ნოტიციები ანუ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საეპისკოპოსოთა
ნუსხები)

ნოტიციების გამოწვლილვითი ანალიზი აჩვენებს, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საეპისკოპოსოები განლაგებულნი იყვნენ არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ ტრაპეზუნტის რეგიონში, ხოლო დასავლეთ საქართველო მუდამ ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა, რასაც აღნიშნავს კიდევ რუს-ურბნისის კრების ძეგლისწერა, როცა წერს, რომ ქართული ეკლესიის დამაარსებლებმა სრულიად საქართველოსა და მთელი ქართველი ერის მომცველი ეკლესია დააფუძნეს და არა მისი რომელიმე ნაწილისა - წმ. ანდრია პირველწოდებულმა იქადაგა “ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა”, ხოლო წმიდა ნინომ მოაქცია “ყოველი სავსება ყოველთა ქართველთა ნათესავისა”.

ნოტიცია I

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 126)

მიტროპოლიტები

11. ეპარქია II არმენიისა - სებასტიის მიტროპოლიტი
12. ეპარქია ჰელენოპონტისა - ამასიის მიტროპოლიტი
13. ეპარქია I არმენიისა - მელიტინის მიტროპოლიტი
17. ეპარქია პოლემონის პონტოსი - ნეოკესარიის მიტროპოლიტი
27. ეპარქია ლაზიკისა - ფასიდის მიტროპოლიტი.

ავტოკეფალიები

ეპარქია ჯიქეთისა - ქერსონის ავტოკეფალია,

ეპარქია ჯიქეთისა - ბოსპორის ავტოკეფალია,

ეპარქია ჯიქეთისა - ნიკოფსიის ავტოკეფალია (ნიკსოფოს) (ნიქსოფოს),

ეპარქია II არმენიისა - ჰერაკლუპოლის ანუ ფილაქთეოს ავტოკეფალია,

ეპარქია აბასგიისა - სებასტუპოლის ავტოკეფალია.

10. ეპარქია II არმენიისა - სეზასტიის მიტროპოლიტი (იხ. გვ. 130)

1. სეზასტუპოლის ეპისკოპოსი,
2. ნიკოპოლისის ეპისკოპოსი,
3. სატალას ეპისკოპოსი,
4. კოლონიის ეპისკოპოსი,
5. ბერისის ეპისკოპოსი.

26. ეპარქია ლაზიკისა - ფასიდის მიტროპოლიტი

1. როდოპოლისის ეპისკოპოსი
2. აბისსენთა (აბისსენის) ეპისკოპოსი
3. პეტრათა (პეტრონის) ეპისკოპოსი
4. ზიგანევთა (ზიგანეონ) ეპისკოპოსი

ნოტიცია II

კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ ეკლესიათა კათედრების “სამიტროპოლიტო ქალაქები...

1. კესარია... 11. სეზასტია; 12. ამასია; 13. მელეტინე... 33. ტრაპეზუნტი... 55. კელძენე; 56. კოლონია” (გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 131).

ნოტიცია III

კონსტანტინოპოლის საყდრისადმი დაქვემდებარებულ მიტროპოლიტთა და მათი ხელქვეითი ეპისკოპოსების კათედრათა ნუსხა.

I. პირველი საყდარი ექვემდებარება კესარიის მიტროპოლიტს კაბადოკიაში.

XI. მეთერთმეტე საყდარი ექვემდებარება არმენიის სეზასტიის მიტროპოლიტს (1. სეზასტუპოლის ეპისკოპოსი; 2. ნიკოპოლის ეპისკოპოსი; 3. სატალას ეპისკოპოსი; 4. კოლონიას ეპისკოპოსი; 5. ბერისის ეპისკოპოსი).

XII. მეთორმეტე საყდარი ექვემდებარება ამასიის მიტროპოლიტს ჰელენოპონტოში (1. ამინსის ეპისკოპოსი; 2. სინოპის ეპისკოპოსი; 3. იზორის ეპისკოპოსი; 4. ანდრაპის ეპისკოპოსი; 5. ზილხის ანუ ლეონტოპოლისის ეპისკოპოსი; 6. ზელის ეპისკოპოსი).

XIII. მეცამეტე საყდარი ექვემდებარება მელიტენის მიტროპოლიტს II არმენიაში (...).

XVIII. მეთვრამეტე საყდარი ექვემდებარება ნეოკესარიის მიტროპოლიტს პოლემონის პონტოში (1. კერასუნტის ეპისკოპოსი; 2. პოლემონიონის ეპისკოპოსი; 3. კომანის ეპისკოპოსი; 4. ალიის ეპისკოპოსი; 5. რიზეს ეპისკოპოსი; 6. კოკის ეპისკოპოსი; 7. ევნიკის ეპისკოპოსი; 8. არდასის ეპისკოპოსი; 9. მარტიროპოლის ეპისკოპოსი; 10. იფსელის ეპისკოპოსი... 26. როდიაპოლის (როდოპოლისის) ეპისკოპოსი.

XXXIII. ოცდამეცამეტე საყდარი ექვემდებარება ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტს ლაზიკაში (1. ხერიანის ეპისკოპოსი; 2. სამუჭურის ეპისკოპოსი; 3. ხალევის ეპისკოპოსი; 4. პაიპერის ეპისკოპოსი; 5. კერამევის ეპისკოპოსი; 6. ლერის ეპისკოპოსი; 7. ბიზანის ეპისკოპოსი; 8. საკაბის ეპისკოპოსი; 9. ტოხარმოდის ეპისკოპოსი; 10. ტოხანტიერძის ეპისკოპოსი; 11. სილნუტის ეპისკოპოსი; 12. ფასიანის ეპისკოპოსი; 13. სერმადის ეპისკოპოსი; 14. ანდაქტის ეპისკოპოსი; 15. ზარიმანის ეპისკოპოსი).

XLVI ორმოცდამეექვსე საყდარი ექვემდებარება კამახის მიტროპოლიტს არმენიაში: 1. კელძენეს ეპისკოპოსი... ექვემდებარება კელძენეს, კორძენეს და ტარონის მიტროპოლიტს” (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 134).

ნოტიცია IV

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 135, 136, 137)

“მოსაყდრე მიტროპოლიტთა სიის შესახებ ზოგიერთი მათგანი იწოდებიან ექსარხოსებად და უპატოსნებად, ზოგიერთნი კი მხოლოდ უპატოსნესებად -

I. კაპადოკიის კესარიის მიტროპოლიტი ... მთელი აღმოსავლეთის ექსარხოსი;

VIII. სეზასტიის მიტროპოლიტი მთელი არმენიისა;

IX. ამასიის მიტროპოლიტი ევქსინის პონტოსი;

X. მელიტენის მიტროპოლიტი მეორე არმენიისა;

XXX. მიტროპოლიტი ტრაპეზუნტისა, მთელი ლაზიკისა, მას ახლა კესარიის ადგილი უჭირავს.

აქამდე ჩამოთვლილნი იყვნენ ეპარქიის მქონენი, ყველა დანარჩენი მხოლოდ უპატოსნესად იწოდებიან... აქრიეპისკოპოსთაგან გახდნენ [მიტროპოლიტებად] შემდეგნი:

10. მეტრახის, რომელიც აგრეთვე ჯიქეთისად (მიხიას) იწოდება;
15. ნეოკესარიის [არქიეპისკოპოსთაგან], კესარუნტისა და რიზეს [მიტროპოლიტი];
25. კამახის [არქიეპისკოპოსთაგან] კელმენეს [მიტროპოლიტი].

ნოტიცია V

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 137, 138)

“...საპატრიარქო საყდარი კონსტანტინოპოლისა... რომელშიც შედის ევროპა და აზია ვიდრე დასავლეთის სიცილიამდე, კიკლიდეში ვიდრე პონტომდე და ხერსონამდე, აზაზგიამდე და ქალდიამდე და ხაზარეთამდე და კაპადოკიამდე შეიცავს ჩრდილოეთის ყველა მიდამოს...

საპატრიარქო საყდარი ანტიოქიისა... ვიდრე იბერიამდე და აზაზგიამდე და არმენიამდე და შიდაუდაზნოებამდე... შეიცავს მიდამოებს აღმოსავლეთისას, სადაც მზე ამოდის”.

ნოტიცია VI

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, გვ. 139)

“მოსაყდრე მიტროპოლიტთა ნუსხა...

11. ეპარქია I არმენიისა - სეზასტიის მიტროპოლიტი;
  12. ეპარქია ჰელენოპონტისა - ამასიის მიტროპოლიტი;
  13. ეპარქია I არმენიისა - მელიტენის მიტროპოლიტი;
  28. ეპარქია ლაზიკისა - ფასიდის მიტროპოლიტი;
- ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა ნუსხა
25. ეპარქია ჯიქეთისა (მიხიას) - ქერსონის არქიეპისკოპოსი;

- 26. ეპარქია ჯიქეთისა - ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;
- 27. ეპარქია ჯიქეთისა - ნიკოფსის (Nიკსოფეოს) არქიეპისკოპოსი;
- 34. ეპარქია არმენიისა - ჰერაკლიუპოლის ანუ პედახთის არქიეპისკოპოსი;
- 35. ეპარქია ამასიისა - სეზასტუპოლის არქიეპისკოპოსი;
- 37. ეპარქია პოლემონის პონტოსი - ტრაპეზუნტა არქიეპისკოპოსი;

ნოტიცია VII

(გეორგია IV, ნაწ. II, გვ. 140)

“ეპიფანე კვიპროსელ არქიეპისკოპოსის მიერ შედგენილი ეკთესისი პირველწოდებულ პატრიარქთა და მიტროპოლიტთა

მიტროპოლიტთა დასახელება:

- 11. მეორე არმენიის ეპარქიისა - სეზასტიის მიტროპოლიტი;
- 12. ჰელენოპონტოს ეპარქიისა - ამასიის მიტროპოლიტი;
- 13. პირველი არმენიის ეპარქიისა - მელიტენის მიტროპოლიტი;
- 27. ლაზიკის ეპარქიისა - ფასიდის მიტროპოლიტი.

ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა შესახებ

- 24. ჯიქეთის (ძიხიას) ეპარქიისა - ხერსონესის არქიეპისკოპოსი;
- 25. ჯიქეთის ეპარქიისა - ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;
- 26. ჯიქეთის ეპარქიისა - ნიკოპსის (Nიკსოფეოს) არქიეპისკოპოსი;
- 33. II არმენიის ეპარქიისა - ჰერაკლიუპოლის არქიეპისკოპოსი;
- 34. აბაზგიის ეპარქიისა - სეზასტუპოლის არქიეპისკოპოსი.

(ამჟამად შეცდომაა, უნდა იყოს ამასიის ეპარქიისა - სეზასტუპოლის არქიეპისკოპოსი, როგორც ეს არის VI და VIII ნოტიციებში [პარცჰია მასიას - შეზასტოპოლეს].

შემდეგ დაკონკრეტებულია სამიტროპოლიტოებში შემავალი საეპისკოპოსოები - “ეპარქია ლაზიკისა, ფასიდის [ასიდოს] მიტროპოლიტი, მას ექვემდებარება ოთხი ქალაქი, ე.ი. ოთხი ეპისკოპოსი:

როდოპოლისის ეპისკოპოსი;
საისინთა [შაესინონ] ეპისკოპოსი;
პეტრას [Pეტრონ] ეპისკოპოსი;
ზიგანევთა [მეგანეონ] ეპისკოპოსი;

ნოტიცია VIII

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 141)

“მოსაყდრე მიტროპოლიტთა ნუსხა:

11. ეპარქია არმენიისა - სეზასტიის მიტროპოლიტი;
12. ეპარქია ჰელენოპონტისა - ამასიის მიტროპოლიტი;
13. ეპარქია I არმენიისა - მელიტენის მიტროპოლიტი;
27. ეპარქია ლაზიკისა - ფასიდის მიტროპოლიტი;

ავტოკეფალურ არქიეპისკოპოსთა ნუსხა:

ეპარქია ჯიქეთისა (მიცკიას) - ხერსონის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ჯიქეთისა - ბოსფორის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ჯიქეთისა - ნიკოფსიის არქიეპისკოპოსი (ნიკოფესი);

ეპარქია I არმენიისა - ჰერაკლიუპოლის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია ამასიისა - სეზასტუპოლის არქიეპისკოპოსი;

ეპარქია პოლემონის პონტოსი - ტარპეზუნტის არქიეპისკოპოსი.

11. II არმენიის ეპარქიის სეზასტიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან: ა) სეზასტუპოლის ეპისკოპოსი; ბ) ნიკოპოლის ეპისკოპოსი; გ) სატალის ეპისკოპოსი; დ) კოლონიის ეპისკოპოსი; ე) ბირისის ეპისკოპოსი;

12. ჰელენოპონტის ეპარქიის ამასიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან: ა) ამასიის; ბ) იბორის; გ) სინოპის; დ) ანდრაპის; ზალიხის (ლეონტოპოლის) ეპისკოპოსები.

13. I არმენიის მელიტინის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან: ა) არკის; ბ) კუკუსის; გ) არაბისის; დ) არიბრათის; ე) კომანის ეპისკოპოსები;

17. პოლემონის პონტოს ეპარქიის ნეოკესარიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან ა) ტრაპეზუნტის; ბ) კერასუნის; გ) პოლემონიონის; დ) კომანის ეპისკოპოსები;

27. ლაზიკის ეპარქიის ფსიდის [მიტროპოლიტს] ექვემდებარებიან: ა) როდოპოლისის; ბ) საისინის; გ) პეტრას; დ) ზიგანეთა (ძიგანოს) ეპისკოპოსები.

ამ ნუსხაში წერია: “ეპარქია ამასიისა - სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი”, ს. ყაუხჩიშვილმა მიიჩნია, რომ აქ სიტყვა “ამასიის” ნაცვლად უნდა დაიწეროს სიტყვა “აბასგია”.

ამ თავის მოსაზრების შესაბამისად მან შემდგომ, იმავე წიგნის ცხრილში მართლაც სიტყვა “ამასიის” ნაცვლად ჩაწერა სიტყვა “აბასგია”, ოღონდ ბერძნული შრიფტით, ამან კი მკითხველს შეუქმნა შთაბეჭდილება თითქოსდა დედანში ეწერა “ეპარქია აბასგიისა - სებასტუპოლის არქიეპისკოპოსი”. ის, როგორც ითქვა სიტყვა “ამასიას” ურთავს ასეთ შენიშვნას - “უნდა იყოს აბასგიას”, იხ. გვ. 139, ხოლო იმავე წიგნის 139-ე გვერდზე შენიშვნაზე წერს - “ამასია - ამკარა შეცდომაა, უნდა იყოს აბასგიას” (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 139, 141) და ცხრილი გვ. 192-ის შემდეგ). ასე, რომ ამ ნოტიციების დედნებში ეწერა არა “აბასგია” არამედ “ამასია”. სიტყვა “ამასია” სიტყვა “აბასგიით” შეცვალა ქართველმა მთარგმნელმა.

ფასიდი

ფასიდი - ლაზიკის ქვეყანაში მდებარეობდა. ბიზანტიის იმპერიამ თავის მიერ ხელდებულ არმენიაში ბიზანტიური ჯარების ხელმძღვანელად დანიშნა სამხედრო მოხელე, რომელსაც “არმენიის დუკა” ეწოდებოდა. ერთ პერიოდში მისი ხელმძღვანელობის ქვეშ მოექცა პონტოში განლაგებული ბიზანტიური ჯარების მმართველობაც. არმენიის დუკას, ზიგანას, მოხორას, სებასტოპოლის, როდოპოლისსა და პიტიუნტში, როგორც ითქვა, ჰყავდა თავისი ჯარის ნაწილები. ამასთან დაკავშირებით ნ. ადონცი წერს, რომ არმენიის დუკას განმგებლობა არ ვრცელდებოდა აფხაზეთის მიწა-წყალზე, არამედ ის იყო ე.წ. I არმენიისა და პონტოს სამხედრო გამგებელი, ამიტომაც მისი ჯარი იდგა არა აფხაზეთის ბიჭვინთაში, არამედ პონტოს პიტიუსაში ე.ი. ლაზიკაში. აქედან გამომდინარე ფასიდი უნდა იყოს ათინას რეგიონის ერთერთი პუნქტი, შავი ზღვის პირზე, შესაძლოა თანამედროვე პაზარი (ოფ-რიზესთან). ნ. ადონცი და პ. ინგოროყვა აქ ათავსებდნენ ძველ პიტიუნტს (პიტიუსას), საიდანაც იყო I მსოფლიო კრებაში მონაწილე ეპისკოპოსი.

გელასი კესარიელისა და გელასი კვიზიკელის ცნობით წმ. ნინომ იქადაგა ლაზეთშიც (მოაქცია იბერები და ლაზები); XVII ს-ის ლაზიკის მიტროპოლიტ გერმანეს ცნობით, ჰოფში ნინომ დაარსა კათედრა, ეს უნდა იყოს ძველი პიტიუნტი, რომელსაც VII-IX სს-ში, ჩანს ერქვა “ფასიდი” (აქ, ახლაც გავრცელებულია ტოპონიმები და პუნქტები “ფაზ”, “ფას”, “პაზ”, ფუძე-

ძირის მქონე, მაგალითად, “პაზარი”, “ესკიპაზარი”, “დერნეპაზარი”, “პაზარიოლუ” და სხვა). ესენია “ფას”-“პაზ” ფუძე-ძირის მქონე ტოპონიმები და დასახლებული პუნქტები - მათი სახელწოდებები ამ ძველ ფუძე-ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული და არა სიტყვა “ბაზართან”.

ნოტიცია IX

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 143)

მიტროპოლიტთა ნუსხა (როგორც ის აღწერილია კარტოფილაკონში) და ნუსხა მიტროპოლიტებზე დაქვემდებარებული ეპისკოპოსებისა -

11. ეპარქია არმენიისა - სებასტიის [მიტროპოლიტი] (სებასტუპოლის ეპისკოპოსი, ნიკოპოლის, სატალის, კოლონიის, ბირესის ეპისკოპოსები);

12. ეპარქია ჰელენოპონტისა - ამასიის [მიტროპოლიტი] (ამასიის, იბორის, სინოპის, ანდრაპის, ზილახის ანუ ლეონტოპოლის ეპისკოპოსები);

13. ეპარქია არმენიისა - მელიტენის [მიტროპოლიტი] (არკის, კუკუსის, არაბისის, არიარათის, კომანის ეპისკოპოსები);

17. ეპარქია პონტოპოლემონიაკისა - ნეოკესარიის [მიტროპოლიტი] (ტრაპეზუნტის, კერასუნტის, პოლემონიონის, კომანის ეპისკოპოსები);

27. ეპარქია ლაზიკისა - ფასიდის (Fასიდოს) [მიტროპოლიტი] (როდოპოლისის, საისენთა (აბისენთა), პეტრის, ზიგანევეთა (ზიგანეთა - ძიგანეონ) ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X

(გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 144-145)

სამიტროპოლიტოთა, საარქიეპისკოპოსთა და მიტროპოლიებისადმი დაქვემდებარებულ საეპისკოპოსოთა ნუსხა:

11. სებასტიის სამიტროპოლიტო (არმენიის სებასტიას ექვემდებარება სებასტუპოლის, ნიკოპოლისის, სატალიონის, მერისის კათედრები);

12. ამასიის სამიტროპოლიტო (ჰელენოპონტის ამასიას ექვემდებარება ამინსის, სინოპის, იგორთა, ანდრაპის, ზაღიხის (ლეონტოპოლის) კათედრები;

13. მელიტენის სამიტროპოლიტო;

33. ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო (ლაზიკის ტრაპეზუნტს ექვემდებარება - ხერიანთა, ხამაჩურის, ხალხევის, პაიპერტის, კერამევის, ლერიონის, ვიზანტის, საკავის, სავიძიტის, ხანძიორძის, ოღნუტის, ფასიანის, ტოსერმანძის, ანდაკის, ზაარნიკის - სულ 15 კათედრა);

55. კელძენეს სამიტროპოლიტო;

61. ალანიის სამიტროპოლიტო;

89. რიზეს სამიტროპოლიტო.

მთარგმნელს გამორჩენია და მერე შეუვსია -

“... 18. პოლემონის პონტოს ნეოკესარიას ექვემდებარება [კათედრები] კერასუნტისა, პოლემონიონისა, კომანისა, ალიისა, რიზესი, კოკისა, ევნიკისა. ესენი არიან არადისა, მარტიროპოლისა, იფსელისა. სულ 10 კათედრა”.

ნოტიცია - XI-XII საუკუნეების ვითარებას ასახავს.

ნოტიცია X (ა)

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 147-172)

I. სიაში - კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ 85 მიტროპოლიტთა შორის დასახლებულია:

11. არმენიის - სეზასტიის მიტროპოლიტი;

12. ჰელენოპონტის ამასიის მიტროპოლიტი;

13. არმენიის - მელიტენის მიტროპოლიტი;

18. ნეოკესარიის მიტროპოლიტი;

33. ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტი;

45. კამახის მიტროპოლიტი;

65. კერასუნტის მიტროპოლიტი.

II. სიაში - კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ 31 არქიეპისკოპოსთა შორისაა ... 20. მისთიის [სოტერიოპულის საარქიეპისკოპოსო].

III. სიაში - სამიტროპოლიტოებში შემავალ საეპისკოპოსო საყდართა შორის დასახელებულია:

11. არმენიაში სებასტიის სამიტროპოლიტოში - 1. სებასტუპოლის; 2. ნიკოპოლის; 3. სატალის; 4. კოლონიის; 5. ბერისის ეპისკოპოსები;

12. ჰელენუპოლისში - ამასიის სამიტროპოლიტოში - 1. ამინსის; 2. სინოპის; 3. იბორის; 4. ანტრაპოდის; 5. ზალიხის; 6. ზელის ეპისკოპოსები;

19. პოლემონის პონტოს - ნეოკესარიის სამიტროპოლიტოში - 1. კერასუნტის; 2. პოლემონიონის; 3. კომანის (ჰალიის); 4. ორიზის (კოკის, ევნიკის, არადასის, მარტირუპოლის, ჰიფსელის) ეპისკოპოსები;

34. [ლაზიკეში] - ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოში - 1. ხერიანის; 2. ხამაზურის; 3. ხაიონის; 4. პაიპერტის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანის [საკაბის; ხაბიძიტის; ხანძიორზის; ოლნუტის; ფასიანის; ტოსერმანძისა; ანდაკის; ზარინაკის] ეპისკოპოსები;

47. არმენიის კამახის სამიტროპოლიტოში - 1. კელძინის (ხორძენას ?) ეპისკოპოსი ...
სულ 8;

55. [კელძენეს სამიტროპოლიტოს...]. კორძენის ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X (ბ)

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 172-176)

კონსტანტინოპოლის სამიტროპოლიტოთა სიაში 11, 12 და 33-ე ნომრად დასახელებული სებასტია, ამასია და ტრაპეზუნტი.

საარქიეპისკოპოსთა შორის “47. სებასტოპოლი”.

11. არმენიაში - სებასტიის სამიტროპოლიტოს: 1. სებასტოპოლის; 2. ნიკოპოლის; 3. სატალას; 4. ბერისის ეპისკოპოსები;

12. ჰელენოპონტოში - ამასიის სამიტროპოლიტოსი: 1. ამასიის; 2. სინოპის; 3. იბორის (ანუ პიმოლისის); 4. ანდრაპის; 5. ზალიხის (ანუ ლეონტოპოლის) ეპისკოპოსები;

33. ლაზიკეში - ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს : 1. ხერიანის; 2. ხამაზურის; 3. ხახეის; 4. პაიპერის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანის ეპისკოპოსები;

46. კამახის სამიტროპოლიტოს: 1. კელძენეს ეპისკოპოსი.

ნოტიცია X (გ)

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 177-178)

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს სამიტროპოლიტოთა სიაში არიან ამასიას, ნეოკესარიასა და ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოები, ხოლო საარქიეპისკოპოსოთა შორის ერთ-ერთია - სოტერიოპოლისის არქიეპისკოპოსი;

12. ჰელენოპონტში ამასიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან - 1. ამისიის; 2. სინოპის; 3. იბორის; 4. ანდრაპის; 5. ზალიას ეპისკოპოსები;

13. პოლემონიკონში ნეოკესარიის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან - 1. კერასუნის; 2. პოლემონის; 3. კომანას ეპისკოპოსები;

33. ლაზიკაში ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტს ექვემდებარებიან - 1. ხერიანას; 2. ხანატომურის; 3. ხალის; 4. პაიპერის; 5. კერამევის; 6. ლერიონის; 7. ბიზანას.

ნოტიცია X (დ)

(გეორგიკა IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 179)

1. კაპადოკიის ეპარქია - კესარიის მიტროპოლიტი;

13. არმენიის ეპარქია - მელიტენის მიტროპოლიტი;

18. პოლემონის პონტოს ეპარქია - ნეოკესარიის მიტროპოლიტი;

33. ლაზიკის ეპარქია - ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტი.

საარქიეპისკოპოსო - ჯიქეთის ეპარქიაში - ხერსონისა, ბოსფორისა და მატრახისა.

I. ეკთესიები მოთავსებულია სხვადასხვა კრებულებში;

II. ეს ხელნაწერები ეკუთვნის XVII-XVIII სს-ს.

მიიჩნევა, რომ:

ა) I, VI, VII, VIII და IX ეკთესიები დაწერილია ლეონ VI-ის მეფობამდე (886-911 წლებში).

ბ) II, III, IV, X, Xა, Xბ, Xგ, Xდ ეკთესისები დაწერილია ლეონ VI-ის მეფობის (886-911) შემდეგ.

ს. ყაუხჩიშვილმა მიიჩნია, რომ

ა) როდოპოლისის, საისინის, პეტრასა და ზიგანას საეპისკოპოსოები მდებარეობდნენ დასავლეთ საქართველოში; სინამდვილეში ისინი მდებარეობდნენ ტრაპეზუნტის რეგიონში - ისტორიულ ქალაქში.

ბ) ასევე, მან თავისი შეხედულებით VI და VIII ნოტიციებში სიტყვა “ამასია” შეცვალა სიტყვა “აბსაგიით” ამიტომაც, ამის შედეგად შეცდომით “ამასიის სებასტოპოლისის” მაგიერ დაწერა “აბსაგიის სებასტოპოლისი”, რითაც დაასკვნა, თითქოსდა აფხაზეთში არსებობდა სებასტოპოლის ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსი.

მითი აბაზგის სებასტოპოლისის ავტოკეფალიის შესახებ

ნოტიციებში მოხსენიებული სებასტოპოლისი პონტოს რეგიონში მდებარეობდა და არა აფხაზეთში. სებასტოპოლისი ნოტიციებში სულ მოხსენიებულია 4-ჯერ. ის იყო სადავო კათედრა ჰელენოპონტის ამასიის სამიტროპოლიტოსა და I არმენიის სებასტიის სამიტროპოლიტოს შორის. მიზეზი ამისა იყო ის, რომ ქალაქი სებასტოპოლისი თითქმის თანაბრად იყო დაშორებული ამასიასა და სებასტიას, ის მათ შორის მდებარეობდა. ამიტომაც ხან ამასიას სამიტროპოლიტოში შედიოდა და ხანაც სებასტიაში.

მაგალითად - VI და VIII ნოტიციებში სებასტოპოლისი შედის ამასიის სამიტროპოლიტოში.

III, IV, იმავე VIII, IX, X, Xა, Xბ ნოტიციებში სებასტოპოლისი II არმენიის სებასტიის სამიტროპოლიტოში შედის.

აღსანიშნავია, რომ შეცდომით I და VII ნოტიციებში ამასიის სამიტროპოლიტოს ნაცვლად ნოტიციებში წერია “აბსაგიის ეპარქია”, ამის მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ XV-XVII საუკუნეები, ამ ნუსხების გადაწერის დროს ამასია დამცრობილი იყო, ხოლო აბაზგია - დიდი ქრისტიანული ეკლესია(აფხაზეთი).

ნიკოფსია არ იყო საკათედრო ცენტრი

ნოტიციებში იხსენიება “ეპარქია ზიქიისა”. იყო თუ არა ის ქართული ჯიქეთი - საკვლევია, საქმე ისაა, რომ ზიქიის ეპარქიაში შედიოდნენ ისეთი ცნობილი ქალაქები

ყირიმის ნახევარკუნძულზე, როგორც იყო ხერსონესი და ბოსფორი, მათგან ქართული ნიკოფსია ძლიერ იყო დაშორებული, ამიტომაც ზიქის ეპარქიაში შემავალ ნოტიციებში - ხერსონესთან და ბოსფორთან ერთად ნახსენები მესამე ქალაქი - (ნიკსოფოს). ნიკსოფოს იყო არა ნიკოფსია, არამედ სწორედ ის როგორც იწერებოდა - ნიკსოფეა, ეს ქალაქი - ნიკსოფეა უნდა ყოფილიყო ხერსონეს-ბოსფორის ვრცელი რეგიონის ქალაქი (სავარაუდოდ თანამედროვე როსტოვი), ამ რეგიონს (ხერსონეს-ბოსფორისას) ერქვა მიხიას და არა ჯიქეთი.

რიზე

ბრძოლა რიზესათვის მიმდინარეობდა ნეოკესარიის ამასიის სამიტროპოლიტოსა და ლაზიკის ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს შორის.

ერთ პერიოდში რიზემ მიიღო ორივესაგან დამოუკიდებელმა და ჩამოყალიბდა ცალ-ცალკე სამიტროპოლიტოდ, მაგრამ საბოლოოდ ის მაინც ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს ეპარქიად გადაიქცა.

XV-XVII სს-თა ბერძნული ხელნაწერების გადამწერთა შეცდომები

ზოგიერთ ნოტიციაში აშკარა შეცდომით I არმენიას ეწოდება II არმენია, ხოლო სებასტოპოლი მიეკუთვნება როგორც სებასტიის სამიტროპოლიტოს (გვ. 130) ისე “აზაზგის სებასტოპოლის ავტოკეფალიას”.

შვიდი მოწამე ძმა

1) ორენტიოსი; 2) ეროტოს; 3) ფარნაკოს; 4) ფირმოს; 5) ფირმინოს; 6) კვირიაკოს; 7) ლონგინოს.

შვიდ ქრისტიან ძმას უარი ვერ ათქმევინეს ქრისტიანობაზე, განსასჯელად გააგზავნეს I არმენიის ადმინისტრაციულ ცენტრ ქ. სატალაში. არმენიის დუკამ (დუქსმა Dუხ) განსაჯა ისინი, და გადაწყვიტა თუ ძმები თაყვანს არ სცემდნენ კერპებს, მაშინ ისინი გადაესახლებინა. ქართული თარგმანის მიხედვით, ისინი არმენიის დუკამ გადასახლა “აფხაზეთსა და ჯიქეთში” (IV ს-მდე შეუძლებელია დასავლეთ საქართველოს რქმეოდა “აფხაზეთი”, ამიტომაც ალბათ დედანში ეწერა “სარმატია” (რადგანაც დასავლეთ საქართველოს ასე უწოდებდნენ “სომხური გეოგრაფიის” მიხედვით), ქართული თარგმანის ერთ-ერთ ვარიანტში მართლაც “აფხაზეთის” ნაცვლად “ოსეთი” წერია (გეორგიკა, IV, ნაწ. II. გვ. 415, შენიშვნა #1.). ძმებმა უარი განაცხადეს და მტკიცედ დაიცვეს სარწმუნოება, ამის გამო დუქსმა ისინი ტრაპეზუნტში ჩასხა გემში და გაამგზავრა დასავლეთ საქართველოს მიმართულებით, გზაში დაიღუპა შვიდივე ძმა, კერძოდ

- 1) წმ. ეროსი დაილუპა – “ზანაკებში” ანუ კენეპარამბილეში;
- 2) წმ. ორენტი – რიზონში (რიზეში);
- 3) წმ. ფარნაკი – კორდილოსში (კორდულა-რიხესა და ათინას შუა, გეორგიკა, IV, ნაწ. II. გვ. 415. შენიშვნა 5);
- 4) წმ. ფირმოსი – აფსარონში;
- 5) წმ. ფირმინოსი ასევე – აფსარონში;
- 6) წმ. კვირიაკოს – “საეგროსა ქვეყანასა, ადგილსა-ზიდანოს” (ე.ი. ლაზიკის ქვეყნის პუნქტში - “ზიგანეონ” (იქვე, გვ 415);
- 7) წმ. ლონგინოს – “განვიდა რა ზღვასა აფხაზეთად... დაეფლა პიტოტას” (ე.ი. ძველ პიტოუნტთან). პიტია-პიტოტას ნ. აღონცი, პ. ინგოროყვა და სხვანი რიხესთან ათავსებდა).

ტერიტორიას ხუფათიდან (ხოფადან) ბათუმის მიმართულებით - აფხაზეთის (ივერიის) მიწა-წყლად მიიჩნევენ.

არმენიის დუქსი და ზიგანა

(მოხორა, ისუპორტი, კენეპარამბოლე, პიტია, სებასტოპოლისი)

“К востоку от Зиганы, по сие время стоит древняя Мохора, стоянка римской когорты – ცქასზანენცა равносильно ოზენინიც პეუტ. и может быть сопоставлена с нынешней Хадзано, древней у реки Деирмендере.

სიპორტუს – ისაუ ლმენ აპპუაპა, позднее Сусарния, ныне Сюрмене, гавань на Черном море вправо от Трапезунта.

გენა პარამბოლა – კენე პარემბოლე, новый лагерь-

პიტია უ სებასტოპოლის – некоторыми признаются за лазские укрепления Пителинт и Себастополь; на это справедливо возражают, что при составлении №ტ. დოგნ., названные города еще не были подчинены римляном, и власть дука не могла заходить так далеко “ (ნ. აღონცი, არმენია, იუსტინიანეს ეპოქაში, რუს. ენაზე, 1908, გვ. 100-101).

ე.ი. არმენიის დუქას საგამგებლოში შედოდა 1) ზიგანა; 2) მოხორა; 3) ისუპორტი (სურმენე); 4) კენეპარამბოლე; 5) პიტია; 6) სებასტოპოლისი;

თუ დავუჯერებთ ს. ყაუხჩიშვილს (მისი აზრი კი მთელმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მიიღო XX ს-ში), მაშინ მუხურისი, ბიჭვინთა და სოხუმი არმენის დუკას გამგებლობაში შედიოდა, რაც ასე არ იყო. არმენის დუკას ხელისუფლება ასე შორს არ ვრცელდებოდა. ნ. ადონცის აზრით, ეს პუნქტები მდებარეობდნენ ხუფათამდე, ანუ “საქართველო-საბერძნეთის საზღვრამდე”, რაც სწორია.

ს. ყაუხჩიშვილის აზრით “მოხორა” არის ისტორიული მუხურისი, პიტია-ბიჭვინთა, სებასტოპოლისი - კი სოხუმი. ნ. ადონციით კი - მოხორა - ზიგანასთან მდებარეობდა, სებასტოპოლისი კი - ამასიასთან.

ქართული მრევლი ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე

“მეორე ივერიის” საკათალიკოსო, ვლამჰერტის ქართული საეპისკოპოსო და “ადმოსავლეთის კათალიკოსნი”

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, მის ეპოქაში, ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ დასავლეთით. “ივერია” ერქვა ტაოსა და ბასიანს. ჯერ კიდევ VI ს-ში “ივერთა მთავარი” ტაოს მფლობელს ერქვა, ხოლო ანისის ჩრდილოეთით, არაბთა შემოსევების შემდეგ, თბილისის საამირო და ტაშირ-მორაკურტის სამეფო ჩამოყალიბდა, ხოლო შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იქცა აფხაზეთის, კახეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის. ამ დროს სახელი “ივერია” განაგრძობდა არსებობას და ეს სახელი, როგორც წესი, ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც. ამიტომაც, ტაოს სამეფოს ყოფილ მიწა-წყალზე მისი დაპყრობის შემდეგ, ბიზანტიელებმა “ივერიის თემი” ჩამოაყალიბეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები “ივერიას” კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს. X ს-ში, აღნიშნული იმპერატორის ცნობით, ივერიელებს არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა. კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ. მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი - სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც “ივერიად” იწოდებოდა. მიზეზი ამისა ძველ ისტორიაში უნდა ვეძიოთ.

ძვ.წ II საუკუნისათვის, სტრაბონის ცნობით იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა, ამიტომ არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები (თუ უფრო მეტი არა) იბერების ისტორიული საცხოვრისი იყო, რადგანაც ხორძენა და გოგარენა სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

ამ მიტაცებულ იბერიელთა მხარეებში არმენიელების კულტურა გაითავისა მოსახლეობის ზედა ფენამ. დაბალი ფენები კვლავ იბერიული იყო.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, იბერიული ფენების არმენიზაცია კიდევ უფრო გაღრმავდა და ზოგიერთ ოლქში ის შეუქცევადი გახდა, მაგრამ არმენიზაციის ხარისხი IV-VIII საუკუნეებში ჯერ კიდევ არ იყო ყოვლისმომცველი, კერძოდ კი ჩრდილო და ჩრდილო დასავლეთ არმენიის განაპირა კუთხეებში მკვიდრმა ქართულმა მოსახლეობამ შეძლო ეროვნული იდენტობის შენარჩუნება, იგულისხმება ტაოს, ბასიანის, ნაწილობრივ არზრუმ-კარინისა და ყარს-ვანანდისა და მიმდებარე რეგიონების ქართველობა. მათ მხოლოდ არაბთა დასუსტებისა და მათზე სომხური ეკლესიის გავლენის დამცრობის შემდეგ გაბედეს თავიანთი ქართველობის საჯარო აღიარება ეკლესიურ დონეზე.

არმენიის ქართველთა ამ გამოღვიძლებას ანუ ეროვნულ-ქართული იდენტობის აღორძინებას განსაკუთრებით შეუწყო ხელი 726 წლის მანასკერტის სომხურმა საეკლესიო კრებამ, რომელმაც უკვე შეუქცევადად დაგმო ქალკედონის კრება და სომხური ეკლესია უკვე საბოლოოდ მონოფიზიტურ სფეროში მოაქცია. როგორც ცნობილია ქართველი ერი მონოფიზიტა და დიოფიზიტა ჭიდილის დროს მთლიანად მიემხრო ქრისტიანთა დიოფიზიტურ ფრთას, ხოლო სომეხი ერი მონოფიზიტობას, მაგრამ, ცხადია ამ მდგომარეობამე მისვლას დასჭირდა თითქმის 300-400 წელი. მაგალითად VI ს. სუა წლებში კათალიკოს ნერსე მიჯინის დროს სომხურმა ეკლესიამ მონოფიზიტობა აღიარა, მაგრამ მალევე, VII ს-ში, სომხეთში თითქმის გაიმარჯვა დიოფიზიტურმა მიმართულებამ, განსაკუთრებით კათალიკოს ნერსე იმხნელის დროს. სომხურ ეკლესიაშივე წარმოიქმნა ორი აღმსარებლობითი ფრთა - მონოფიზიტური და ქალკედონიტური მიმართულებისა, რომელნიც ერთმანეთს ებრძოდნენ.

მალე, სომხური ეკლესიის შიგნით მიმდინარე ამ ბრძოლამ ეთნიკური ნიშანი შეიძინა, კერძოდ ჩრდილო არმენიის მკვიდრი იბერიული ფენიდან გამოსული სამღვდელეობა და მისი იბერიული მრევლი ტრადიციულად ემხრობოდა ქალკედონიტობას, ხოლო ეთნიკურად სომეხი სამღვდელეობა- მონოფიზიტობას- ფაქტია ის, რომ ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე რეგიონების მრევლი ქალკედონიტობას მიემხრო, იმდენად რომ სრულიად დაუპირისპირდა სომხურ, უკვე მონოფიზიტურ ეკლესიას, მათ ამ თავგანწირულ სწრაფვას ქართული ეკლესიისაკენ ვერ ავხსნით ე.წ. “ქართიზაციით” და მხოლოდ სარწმუნოებრივი მიზიდულობით.

ტაო, თავისი საეკლესიო ცენტრით იშხანით, უფრო ახლოს იყო ბიზანტიასთან, მის იქაურ სასულიერო ცენტრთან, ტრაპეზუნტთან, ვიდრე მცხეთასთან (ეს ფაქტი ასახულია რუკა #88-ზე). ეს რეგიონი ძირითადად, შეიძლება ითქვას ბიზანტიაში შედიოდა კიდევ ადმინისტრაციულად, ამიტომაც თითქოსდა აღსარებლობითაც მათ ბერძნული იურისდიქცია უნდა მიეღოთ, მაგრამ არა, ისინი მხოლოდ და მხოლოდ საქართველოსა და ქართული ეკლესიისაკენ მიისწრაფოდნენ. მაშასადამე აქ ეთნიკური ნიშანია საქმენი და არა რელიგიური.

არმენიის ეკლესიაში ეთნო-რელიგიური დაპირისპირება დაიწყო ჯერ კიდევ VII ს. დასწყისიდან დვინის საკათალიკოსოდან ავანის საკათალიკოსოს გამოყოფით.

ეთნო-რელიგიური დაპირისპირება ძირითადი მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რის გამოც ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ კარტაშევის კვლევით ამ პერიოდში დაპირისპირებებს მონოფიზიტთა და ქალკედონიტთა შორის ეთნიკური საფუძველი ჰქონოდა. კერძოდ, თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში რეზიდენცია დაიღო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკედონიტმა) პატრიარქმა. მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მავრიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედაგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა. ვფიქრობ, ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელ-ბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელოებს მიეღოთ იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო აღმსარებლობა, რომელსაც დვინის საკათალიკოსო აღიარებდა. მიზეზი კი ეთნიკური განსხვავების ეკლესიურად დაფიქსირების მცდელობა იყო.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში “საეკლესიო კრებები” წერს რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა ძირითადად მიიღეს ეთნიკური ნიშნით. კერძოდ, კი მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი Eთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი გამოხატვა. ამიტომაც, როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერიებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს. თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორც იყო ტაო-ბასიან-ავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დავინახოთ. კერძოდ, ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა “ივერებად” ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი - სომხური კულტურული, საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ. ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე მათ მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, მკვეთრად გამოხატული ქართული არქიტექტურით აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

ვ.არუთინოვა-ფიდანიანი, რა თქმა უნდა, ავანის არქიტექტურას არ აკავშირებს ქართულთან და მიიჩნევს, რომ “მას აქვს ექმიანობის, ბიზანტიური მარტიურობის და კონსტანტინოპოლის სოფიის ტაძრის” გავლენა (“პრავასლავენაია ენციკლოპედია”, ტ. I, გვ. 74) (მოსკოვი, 2000).

თუმცა, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი მიიჩნევს, რომ მცხეთის ჯვრისა და ავანის ტაძრის არქიტექტურა თითქმის იდენტურია. ის წერს: ავანის “არქიტექტურული ანსამბლი სომხური არქიტექტურის ერთ-ერთი პირველი მიღწევაა, მის გვერდით მდებარე სასახლესთან ერთად აგებულია 588-597 წლებში კათალიკოს იოანეს მიერ” (იქვე, გვ. 74). მისი სიტყვით, ჯერ ის

აუგიათ და შემდეგ მისი გეგმით მცხეთის ჯვარი, მაგრამ ქართულ წყაროებში ნათლად ჩანს, თუ როგორ მიიღო საუკუნეთა მანძილზე მცხეთის ჯვარმა თავისი ჩამოყალიბებული საბოლოო სახე, ავანის აგების შესახებ ასეთი ცნობები არ არსებობს. ჯვრის შემომსაზღვრელი კედლის ე.წ. "კუბოს" (ანუ გარსის) სიმაღლე და ფორმაც წინასწარ იყო განსაზღვრული, ის მცხეთის ბორცვზე წმ. ნინოს მიერ დადგმულ ჯვარზე მაღალი უნდა ყოფილიყო და მისი შემოწერილობა გარკვეულწილად უნდა გაემეორებინა. კერძოდ, მცხეთაში ჯერ აღიმართა წმინდა ნინოს მიერ დიდი ზომის ჯვარი და სწორედ ეს ჯვარი გუმბათით გადაახურინა რევ მეფემ, როგორც ითქვა ამ ჯვარს გარშემო გაუკეთეს "კუბო", ანუ ის შემოსაზღვრეს კედლებით. ანუ ჯვრის ტაძრის გუმბათის სიმაღლე განსაზღვრა იმ ხემ, რომელიც მოკვეთეს წმინდა ნინოს დროს და რომლისგანაც შეამზადეს ჯვარი, მატიანეში მოთხრობილია, რომ "ვითარცა ნათელ იღეს მეფემან და... ყოველმან ერმან, მაშინ დგა ხე ერთი ადგილსა ერთსა... აუწყეს ეპისკოპოსსა ხისა მისთვის, ხოლო ეპისკოპოსმან თქვა... "მის ხისგან ჯერ არს შექმნად ჯვარი პატიოსანი, რომელსა თაყვანი სცეს ყოველმა სიმრავლემან ქართლისამან... მოჰკვეთეს ხე იგი... მოაქვნადა ათსა ათეულსა კაცსა... სასწაულითა ზეცისათა ჩვენებით ჯვარი პატიოსანი მცხეთას იპყრეს ხელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცვსა მას ქვეშე... ხოლო ხვალისა დღე აღვიდეს კლდესა მას ზედა... მუნ აღიმართა ჯვარი იგი დიდებითა მეფეთაგან და მოდრკა ერი იგი ურიცხვი და თაყვანი სცეს ჯვარს... იგი დღე განაწესეს ჯვარისა მსახურებად აღვსებისა ზატიკი, ყოველმან ქართლმან... რაოდენისამე დღისა შემდგომად, მარტვილისა უკან, იხილეს სასწაული დიდი... სვეტი ნათლისა, სახედ ჯვარისა დგა ჯვარსა მას ზედა და თორმეტნი ვარსკვლავნი სახედ გვირგვინისა, გარემოს მისა, ხოლო ბორცვი იგი კუმოდა სახედ სულნელად და ხედვიდეს სასწაულსა ამას ყოველნი და მრავალნი უღმრთოთაგანნი მოიქცეს... მერე კუალად იხილნეს სხვა სასწაული ჯვარისა, ვითარცა რა ცეცხლი დგა თავსა ზედა მისა, შვიდ წილად მზისა უბრწყინვალესი ზედა დაადგრა მას და, ვითარცა სახუმილისა ნაბერწყალნი ავლენ, ეგრესახედ ანგელოზნი ღვთისანი ავდიოდეს და გარდამოვიდოდეს მას ზედა, ხოლო ბორცვი იგი იძვროდა ძლიერად... იქმნებოდეს სასწაული იგი წლითი წლად და ყოველი ერი... მოვიდოდეს თაყვანისცემად გულსმოდგინედ. და მას ჟამსა რევს ძესა მეფისასა, ესვა ყმაწვილი მცირე და იყო სნეულ და მიწვეწულ იყო სიკვდილად ... და მოიღო და დადგა იგი წინაშე ჯვარისა და ცრემლით იტყოდა: "უკეთუ მიბოძო ყმა ესე ცოცხალი აღვაშენო კუბო საყუდელად შენდა" და მუნქვესვე განიკურნა ყრმა იგი... მოვიდა (რევი) აღნათქვამისა აღმასრულებლად... და გულმოდგინებით აღაშენა კუბო ჯვარისა მცხეთისა რევ, ძემან მეფისამან... გუარამ კურაპალატი დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა... ამან იწყო ეკლესია ჯვარისა პატიოსნისა და აქამომდე ჯვარი ველსა ზედა იყო და ქმნა ეკლესია წელთამდის ოდენ... გუარამ კურაპალატსა ესხნეს ძენი... სტეფანოზ და დემეტრე... ძმა სტეფანოზისი სახელით დამეტრე აღაშენებდა ეკლესიასა ჯვარისა პატიოსნისა, რამეთუ სენიცა იყო მის თანა და ვერ შემძლებელ იყო განშორებად კარსა ეკლესიისასა" (ქ.ც., I, გვ. 120-140).

სტეფანოზი და დემეტრე ბაგრატიონები ჰერაკლე კეისარმა პროსპარსული ორიენტაციისათვის ტახტიდან გადააყენა, მის ნაცვლად ქართლის ტახტი მისცა ადარნასე

ხოსროიანს ...”მაშინ მოუწოდა კეისარმა ძესა ბაკურისასა, ქართველთა მეფისასა ნათესავსა დაჩისასა, ვახტანგის ძისასა, რომელი ერისთაობდა კახეთს, რომელსა ერქვა ადარნასე”.

მატიანედან ჩანს, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძრის მშენებლობა დაიწყო IV ს. ბოლოს რევ მეფემ, მან “კუბო”, ანუ კედლები აუშენა ჯვარს, მის გვერდით სხვა ეკლესიის მშენებლობა გუარამ კურაპალატის დროს VI ს. ბოლოს დაიწყო.

ჩანს, რომ რევ მეფის მიერ აშენებული “კუბოს” ფორმა იმეორებდა ჯვრის ფრთების ფორმას. ჯვრის ეკლესიას უკვე მეოთხე საუკუნის ბოლოსვე ექნებოდა ჯვრის ორი ფრთის შესატყვისი კედელი, რომელმაც საბოლოოდ, ალბათ, ტეტრაკონქის სახე მიიღო, ანუ ტეტრაკონქის მშენებლობა განსაზღვრა ტაძრის ცენტრში აღმართულმა ჯვრის ფორმამ. იმდენად მისაღები ყოფილა ქართული ეკლესიისათვის ჯვრის ტაძრის ფორმა, რომ უკვე VI ს. შუა წლებში მის შესაბამისად ააგეს ნინოწმიდის ეკლესია. VI ს. ბოლოს კვლავ აღსდგა ჯვრის ტაძრის მშენებლობა, იმ ფორმით, რომელიც ახსოვდა მოსახლეობას და ბორცვზე აღმართული ამ ჯვრისათვის უკვე ტრადიციული იყო. ასე, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძარი საუკუნეთა მანძილზე შენდებოდა და მან თავისი არქიტექტურული სახე თანდათანობით მიიღო, ხოლო გუმბათი აშკარად ქართული ხალხური არქიტექტურისაგანაა გადმოღებული. მცხეთის ჯვრის გუმბათის მსგავს გუმბათებს XX ს. დასაწყისშიც კი აგებდნენ. მაგალითად, ლეჩხუმში სოფელ საირმეში საცხოვრებელი სახლების გადახურვის სისტემაში. მაშასადამე, IV-VI სს-ში ჩამოყალიბდა ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა.

აქედან გამომდინარე, თუ ფიქრობთ სწორია და ავანისა და ჯვრის არქიტექტურა ნამდვილად მსგავსია, მაშინ უკვე ჩამოყალიბებული ჯვრის არქიტექტურა გაიმეორეს ავანის არქიტექტორებმა, ამის მიზეზი კი შესაძლოა ყოფილიყო ავანელთა სომხებისაგან განსხვავებული ეთნიკური ვინაობა, ქართულ-ეთნიკური წარმომავლობის გამო ცდილობდნენ, ავანის არქიტექტურაშიც ქართული ელემენტები შეეტანათ.

როგორც ითქვა – ტაო-ბასიანს და მის მიმდებარე მიწებს – სომხებიც და ბიზანტიელებიც “ივერიას” უწოდებდნენ. ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო - “ივერიის ეკლესიად” იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში. ჩანს ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს - “ივერიის ეკლესიას” უწოდებდა. საქმე ისაა, რომ თეოდოსიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი - ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ “ივერიის საკათალიკოსო” მას შემდეგ, რაც განშორდა დვინს, მიეკედლა ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიეკედლებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე). არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილია, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ ამ სამხრეთ “ივერიის ეკლესიის” საკითხი.

საქმე ისაა, რომ მართალია ავანის ერთადერთი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეოდა მიიღო ტაომ, სადაც VII საუკუნეში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშენისა და სხვა ჩამოყალიბდა. სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწყენა. სომხური ეკლესია თავის საეკლესიო მთლიანობას იმით ინარჩუნებდა VII საუკუნეში, რომ გარკვეულ კომპრომისზე მიდიოდა და საერთო სომხურ საეკლესიო ტახტზე ქალკედონიტ კათალიკოსებსაც სვამდა, რჩეულები მათ შორის (მაგალითად, ნერსე III ტაოელი, შესაძლოა ისევე იყო ეთნიკური ქართველი, როგორც ვთქვათ, სომხურ ეკლესიაში მოღვაწე აირარატის ქორეპისკოპოსი კირონი, რომელიც ქართლის ცნობილი კათალიკოსი გახდა.

726 წლიდან, მანასკერტის მონოფიზიტური კერების შემდეგ, ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ, ანუ ტაო-ბასიან-ავანის “ივერიაში”, კვლავ, გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური.

ე.წ ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთაღნიშნული მოსაზრების საფუძველს - “ქართლის ცხოვრების” ცნობილი ჩანართი უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიის (ქართლის) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა.

“და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერღარავის ხელწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმთაფლისათა არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სიმრავლისა მისისანი და აკურთხევენ კათალიკოსსა ჟამითი-ჟამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატოსნდა” (ქ.ც. I გვ.226)

“ქართლის ცხოვრების” ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირონი II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას.

ვ. გოილაძის აზრით კი, აქ, გადმოცემულია აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების ცნობა, მაგრამ, აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების შესახებ ცნობას გვაწვდის ქართლის ცხოვრების არა ეს, არამედ სხვა ჩანართი - “ამან ბაგრატ განაჩინა კათალიკოსი აფხაზეთს” (IXს-ში).

ამიტომაც ამ საკითხში სწორი უნდა იყოს კირიონ II და არა ვ. გოილაძე. ჩანართში ნახსენებია “ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 226).

“ქართველთა” მხარე, რეგიონი, ოლქი თუ პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღნიშნა, ტაო-ბასიან-ვალაშკერტის მხარეებს და მის ორგვლივ ტერიტორიას, რომელიც პოლიტიკურად არმენიაში მდებარეობდა.

ამ მხარის სოფლების მოსახლეობა ქართველები იყვნენ, მაგრამ პოლიტიკურად ისინი “სომხებად” იწოდებოდნენ, ამიტომაც ამ ჩანართში განმარტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება “ქართველთა სოფლების მკვიდრთ”.

ქრონოლოგიურადაც უფრო დალაგებულია მსჯელობა.

1. ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

2. ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, მართლაც, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

3. ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს. მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან. მაგალითად მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩავიდა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი, მაგრამ არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მდებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო და ამიტომ ჩანს წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერღარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა

4. ამ რეგიონის პირველიერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე. ესეც ნიშნეულია, რადგანაც ავანის I კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი იყო ეთნიკური ნიადაგი, კერძოდ, ეთნიკურ საფუძველზე, ეთნიკური განსხვავებულობის გამო, ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლესიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება. ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დავუკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს - ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველი კათალიკოსისა და ქართველი პატრიარქის ყოფნას.

შესაძლოა სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს ე.წ. “მეორე ივერიას” მართლაც მიანიჭა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად. ასე ხსნის ამ ფაქტს კირიონ II. ნაშრომი 1906 წელს წარუდგინა რუსეთის სასულიერო სათათბიროს.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული - “იბერიის თემის” სახელწოდებით - XI ს-ს დასაწყისში. მამასადაძმე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო, რომელიც VII ს. დასაწყისში არსებობდა - უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიის ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ “ივერიელთა” ეკლესიას.

როგორც ითქვა, იოანე ბაგარანელის დროს, სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას გამოეყო ქალკედონიტური ფრთა, რომელმაც დამოუკიდებელი საკათალიკოსო დაარსა. მასში ავანის გარდა იმიერ ტაო და ბასიანიც შედიოდა. ამ ახალ ქალკედონურ ეკლესიას ურთიერთობა დაუმყარებია ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმთაფლის ზეობისას, მაგრამ შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. მაგრამ მრევლის ქალკედონიტობისაკენ სწრაფვა არ შეწყვეტილა. შემდგომ, ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ემეზნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება, რაც მოუხერხებიათ კიდევ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი თეოფილაქტეს დროს – ამის შედეგად ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავრო, უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე რეგიონების (ანუ ისტორიული არიან-ქართლის) იბერიელები ამის შედეგად გათავისუფლდნენ სომხური ეკლესიისაგან და საკუთარ ეთნო-კულტურულ (ქართულ) წიაღს დაუბრუნდნენ. არიან-ქართლის “ივერიას” - “სამხრეთ” ანუ “მეორე ივერია” ერქვა.

“ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო” კირიონ II-ის თვალსაზრისით

“ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე” - პარხალის წარწერა დავით კურაპალატის ეპოქისა (1001 წ.)

წმიდა კირიონ II წერდა:

“ივერიის (ქართლის) უძველესი სამეფოს გარდა (რომლის დედაქალაქებიც მცხეთა და თბილისი იყო), არსებობდა ასევე მეორე ივერიაც, რომელიც უფრო მოგვიანებით VII-VIII საუკუნეებში გამოჩნდა” (ეპისკოპოსი კირიონი, რომელ ივერიას მიენიჭა ავტოკეფალია XI საუკუნეში? 1906, გ. ბურდული, კირიონ II, 2011, გვ. 53).

სად მდებარეობდა მეორე ივერია?

კირიონ მეორემ გამოიკვლია ეს საკითხი და დაადგინა, რომ ის მდებარეობდა ამიერ ტაოს სამხრეთით, ვანის ტბის მიმართულებით. “მეორე ივერიის” ვრცელი ქვეყანის დაპყრობის შემდეგ, კირიონ II-ის კვლევით, ბიზანტიამ მის მიწაწყალზე ცნობილი “ივერიის თემი” ჩამოაყალიბა XI ს-ში, იქამდე მის მართლმადიდებელ (ქალკედონურ) ეკლესიას ავტოკეფალია მოუპოვებია ანტიოქიისაგან. ანტიოქიის საპატრიარქო თავის იურისდიქციას არზრუმამდე (თეოდოსიოპოლამდე) და მცხეთის ივერიამდე და აფხაზეთის სამეფომდე (აბაზგიამდე) ავრცელებდა. მეორე ანუ სამხრეთის ივერია მის იურისდიქციაში შედიოდა.

კირიონი წერს: “ასე რომ, XI საუკუნეში, მეორე ავტოკეფალია, რომელიც ბევრს აღელვებდა, მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის კათედრას, არამედ ტაო-კლარჯულ ბაგრატიონთა ივერიას, რომლის დიდი ნაწილი შემდგომში ივერიის თემად გარდაიქმნა. ივერიის თემს ქალდიის თემის დაცემის შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა” (იქვე, გვ. 56).

მაშასადამე მცხეთის ივერიის გარდა არსებობდა სხვა, მეორე ანუ სამხრეთის ივერია, რომელსაც საკუთარი ავტოკეფალური ეკლესია გააჩნდა.

განვიხილოთ ჩვენი მოსაზრებანი სამხრეთის ანუ მეორე ივერიის ეკლესიის წარმოქმნის, მისი მრევლის ვინაობისა, ამ ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებისა და მისი შემდგომი ბედის შესახებ.

მეორე ივერიის ეკლესია თავის იურისდიქციას იმ მიწაწყალზე ახორციელებდა, რომელიც ამჟამად ჩრდილო არმენიადაა ცნობილი.

ივერიის თემში შედიოდა ტაოს, ანისის, არზრუმისა და ყარსის სანახები, ბასიანი და უფრო სამხრეთით მდებარე მიწები.

დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორია შემდგომ ივერიის თემში აღმოჩნდა, ქართველთა ეს სამეფო კი ვანისტბისპირეთიდან ტაომდე იყო გადაშლილი და თავისი მრავალრიცხოვანი მოსახლეობითა და სიმდიდრით იყო სახელგანთქმული. ის მეორე ივერიის ძირითადი ნაწილი იყო.

XIX საუკუნეში ქ. პატკანოვის საისტორიო სკოლამ წამოაყენა თეორია, რომელიც XX ს-ში საბჭოთა კავშირში საისტორიო დოგმად გადაიქცა, თითქოსდა სამხრეთ ივერიის ანუ ე.წ. ჩრდილო სომხეთის მოსახლეობა ეთნიკური სომხები იყვნენ, რომლებიც IX-X სს.ში

გაქალკედონიტდნენ და ამის შედეგად “გაქართველდნენ”, თითქოსდა ისინი იყვნენ არა ქართველები არამედ სომეხი-ქალკედონიტები.

ეს თეორია ამჟამადც გავრცელებულია თვით საქართველოს საისტორიო და ფილოლოგიურ წრეებში და აღიარებულია უცხოეთშიც. მაგალითად “პრავასლავნაია ენციკლოპედია” მტკიცებით ოშკი, ბანა, ხახული, ოთხთა ეკლესია და სხვა მრავალი თითქოსდა სომხური ეკლესიებია, მაშინ როცა ამ ეკლესიათა “ქვებიც კი ღაღადებენ” თავიანთ ქართულობას თავიანთი ურიცხვი ქართული წარწერებით.

გაუგებრობას ბადებს ერთმანეთის გამომრიცხავი ცნობები საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. მაგალითად საეკლესიო სამართლის ისეთი ცნობილი მკვლევარი, როგორცაა ვ. ციპინი მიიჩნევს, რომ საქართველოს ეკლესიამ ანტიოქიისაგან ავტოკეფალია VIII საუკუნეში მიიღო. ცნობილი ისტორიკოსი ბ. ლომინაძე მიიჩნევდა, რომ საქართველოს ეკლესიამ ავტოკეფალია სამჯერ მოიპოვა V, VIII და XI სს-ში, ჯერ ვახტანგ გორგასლის დროს, შემდეგ თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქის დროს (VIII ს.) და ასევე XI ს.-ში (ბალსამონის ცნობის შესაბამისად).

ამჟამად ოფიციალურად მიიჩნევა, რომ ბალსამონის ცნობა აღწერს V საუკუნეში ანტიოქიელი პატრიარქის პეტრეს (რომელსაც პეტროს მკაწვრალად იცნობენ ძელი წყაროები) მიერ ქართული ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭებას, მაგრამ მაშინ რა უნდა ვუყოთ ეფრემ მცირესა და ნიკონ შავმთელის ანტიოქიურ ქრონოგრაფზე დამყარებულ იმ წყაროებს რომელნიც ქართული ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მიღებას VIII ს-ში მიუთითებენ? ეს დილემა თავის დროს შესანიშნავად ახსნა კირიონ კათალიკოსმა, მაგრამ ის დავიწყებული იქნა. კირიონის გამოკვლევით VIII ს-ში ავტოკეფალია მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის ეკლესიას, არამედ “მეორე ივერიის” ეკლესიას, როგორც აღვნიშნეთ.

სამწუხაროდ, ჩვენში დავიწყებულია არა მხოლოდ თითქმის ჩვენი თანამედროვე კირიონის ნააზრევი, არამედ თვით სტრაბონის ცნობები სამხრეთ ივერიის შესახებ, რომელიც, ჩვენი კვლევით, იყო ზემოთაღნიშნული მეორე ივერია.

სტრაბონის ამ ცნობიდან კი კარგად ჩანს თუ სად მდებარეობდა მეორე ივერია, ვინ იყო მისი მოსახლეობა, და როგორ აღმოჩნდა მეორე ივერიის ქართველობა არმენიის სახელმწიფოს საზღვრებს შიგნით.

სტრაბონის ეს დავიწყებული ცნობა კარად ხსნის ეთნიკურ ეროვნულად ვინ იყო ჩრდილო არმენიის ანუ რაც იგივეა სამხრეთ ივერიის მოსახლეობა.

სტრაბონი წერს: “მოგვითხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ორგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები,

კერძოდ...იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები” (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

მაშასადამე, სტრაბონის ცნობით, ქრისტეშობამდე II საუკუნეში იბერებს არმენიის სახელმწიფომ ჩამოართვა ის მიწაწყალი, რომელსაც სამხრეთის ანუ მეორე იბერია ეწოდება - ესენია პარიადრეს კალთები, ხორძენე და გოგარენე (მტკვრის მეორე მხარეს), მათ გარდა ასევე ხალიბებისა და მოსინიკების მიწები - კარენიტი (არზრუმის რეგიონი) და ქსერქსენე. ასე რომ სამხრეთის იბერია ვრცლად გადაშლილი ქვეყანა იყო ქალდეა - ჭანეთიდან მტკვრამდე და თითქმის ვანის ტბამდე.

არმენიელთაგან ამ მიწების მიტაცების შემდეგ მკვიდრი იბერიული მოსახლეობა დიდხანს ინარჩუნებდა საოჯახო სფეროში ქართულენოვნებასა და ქართულ იდენტობას, მაგრამ ის იძულებული იყო არმენიულ საზოგადოებრივ ასპარეზს შერწყმოდა, თუმცა, ხელსაყრელ პოლიტიკურ მომენტში თავის იბერიელობას სრულ უპირატესობას ანიჭებდა.

ეკლესიურად ჩრდილო არმენიის იბერიული მოსახლეობა ყოველ ხელსაყრელ მომენტში ემიჯნებოდა სომხურ ეკლესიას.

ერთი ასეთი მომენტი არმენიის იბერიული მოსახლეობისათვის დამდგარა VII ს. დასაწყისში, როცა ავანის საკათალიკოსო დვინს გამოეყო.

VI ს. ბოლოს (VII ს. დასაწყისში) ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით გაგამოეყო დვინის საკათალიკოსოს.

ის თავის იურისდიქციას ძირითადად ავრცელებდა ქართველებით დასახლებულ მიწა წყალზე, ტაო-ბასიანზე და აგრეთვე გუგარქად წოდებულ ტერიტორიაზე, რომელიც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით ჭოროხამდე ვრცელდებოდა.

ეს ოლქები, ზემოთაღნიშნული მეორე ივერიის ტერიტორია, ისტორიული ხორძენე, მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ საუკუნეთა მანძილზე სომხეთის მიერ იყო მიტაცებული და სომხეთის შემადგენლობაში შედიოდა, ძირითადად ასე იყო VI-VII საუკუნეებშიც, ავანის საკათალიკოსოს არსებობისას.

იქაური ქართველობა სომხური კულტურისა და ეკლესიის გავლენის ქვეშ მოექცა, თუმცა ეთნიკურ-ეროვნული (ქართული) იდენტობა ბოლომდე დაკარგული არ ჰქონდა.

ამ მოსახლეობამ ანუ ავანის საკათალიკოსოს ქართულმა მრევლმა (თავის ასევე ეთნიკურად ქართულ იერარქიასთან ერთად) შემდგომში, კერძოდ VIII ს.-დან წამოიწყო უდიდესი მნიშვნელობის საქმე: როგორც კი ეს შესაძლებელი გახდა განერიდა სომხური საეკლესიო ცენტრის მონოფიზიტურ აღმსარებლობას და ქალკედონიტობა აღიარა თავის სარწმუნოებრივ მიმართულებად.

იქამდე ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით, თავისი არასომხურობის (ანუ ქართველობის) გამო განშორდა სომხურ ეკლესიას და თავის სარწმუნოებად ქალკედონიტობა ანუ საქართველოს ეროვნული აღმსარებლობა გამოაცხადა, ასევე მიიღო ქართული ეკლესიისათვის სხვა დამახასიათებელი ნიშნებიც (მაგალითად საეკლესიო არქიტექტურა).

ავანის საკათალიკოსო ასევე აღიდგენდა საეკლესიო და კულტურული საჭიროებისათვის ქართულ ენასაც, რომ დაცლოდა- ავანის საკათალიკოსო მალევე გააუქმა სომხურმა ეკლესიამ.

შემდგომში, როგორც აღინიშნა, ეს დაწყებული საქმე მაინც გაგრძელდა- დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ გუგარქის, ტაოსა და ბასიანის ქართველობამ აღიდგინა ქართულენოვნება, ანუ, თუ კი იქამდე, მათი წირვა-ლოცვისა და ლიტურგიატურის ენა იყო სომხური, ახლა ის უარყოფილ იქნა და მის ნაცვლად მოსახლეობამ ქართულენოვნება დაიბრუნა საეკლესიო საჭიროებისას (ე.ი. მათი საშინო-ოჯახური (ქართული) ენა ახლა უკვე საზოგადოებრივი ურთიერთობის საშუალებად, კულტურის ენად იქცა)

ძველ სომხურ საისტორიო გეოგრაფიაში “ივერია” ძირითადად ერქვა ტაოსა და ბასიანს.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ მის დასავლეთით.

VI ს-ში “ივერთა მთავარი” ტაოს მფლობელს ერქვა.

VII-X სს-ში არაბთა შემოსევების შემდეგ, ანისის ჩრდილოეთით მდებარეობდა თბილისის საამირო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო, ხოლო შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იყო აფხაზეთის, კახეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის, ამ დროს სახელი “ივერია” ძველებურადვე ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც, ანისის დასავლეთით.

ამიტომაც, XI ს-ში იმიერ ტაოს სამეფოს მიწა-წყალს ბიზანტიელებმა მისი დაპყრობის შემდეგ, “ივერიის თემი” უწოდეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები “ივერიას” კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქამდეც უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს.

X ს-ში აღნიშნული იმპერატორის ცნობით ივერიელებს არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ.

მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც “ივერიად” იწოდებოდა და ეს წოდება (ივერია) ამ მხარეებისათვის არ იყო უსაფუძვლო:

ამის მიზეზი იყო ის, რომ ისტორიულადაც ამ მიწები ივერიელებით იყო დასახლებული, კერძოდ, ძვ.წ II საუკუნისათვის, როგორც აღნიშნა, სტრაბონის ცნობით იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა, ამიტომ არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები (თუ უფრო მეტი არა) იბერების ისტორიული საცხოვრისი იყო, რადგანაც სტრაბონის ხორძენა და სომხების მიერ გუგარქად სახელდებული ქვეყანა, სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

არმენიელებმა მიტაცებულ მხარეების ზედა ფენებში გაავრცელეს სომხური კულტურა.

დაბალი ფენები კვლავ იბერიული იყო.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, აღნიშნულ მხარეების არმენიზაციის ხარისხი ჯერ კიდევ არ იყო ყოვლისმომცველი, როგორც ეს შემდგომმა საუკუნეებმა აჩვენა.

ვფიქრობ, ძირითადად ამ მიზეზის გამო, ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ მას უფრო მეტად ეთნიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა.

კერძოდ, თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში რეზიდენცია დაიდო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკედონიტმა) პატრიარქმა.

მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მავრიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედეგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა.

ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელ-ბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელოებს მიეღოთ იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო აღმსარებლობა, რომელსაც დვინის სომხური საკათალიკოსო აღიარებდა.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში “საეკლესიო კრებები” წერს რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა მიიღეს თავიანთი ეთნიკური ნიშნის გამო. კერძოდ, მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი ეთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი გამოხატვა. ამიტომაც როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერიებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს.

თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორც იყო ტაო-ბასიან-ავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დავინახოთ.

ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა “ივერებად” ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი სომხური საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ.

ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე მათ მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, მკვეთრად გამოხატული ქართული არქიტექტურით აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო - “ივერიის ეკლესიად” იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში.

ჩანს ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს - “ივერიის ეკლესიას” უწოდებდა.

საქმე ისაა, რომ თეოდოსიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე ქალკედონური საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი – ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ “ივერიის საკათალიკოსო” მას შემდეგ, რაც განშორდა დვინს, თავდაცვის მიზნით შეუერთდა ძლიერი ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიკედლებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე).

არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილა, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ სამხრეთის ამ ე.წ. “ივერიის ეკლესიის” საკითხი.

როგორც აღინიშნა, მართალია, ავანის ერთადერთი კათალიკოსოს იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეოდა მიიღო ტაომ, სადაც VII საუკუნეში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშხნისა და სხვა ჩამოყალიბდა.

სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწყენა.

726 წელს მანსაკერტის მონოფიზიტური კერების შემდეგ ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ, ანუ “ივერიაში”, კვლავ, გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური. ამ დროს არა მხოლოდ ტაო-ბასიანში. არამედ მის გარეთაც ქართველი ქალკედონიტები აარსებდნენ თავიანთ კათედრებს, მაგალითად ვალაშკერტში.

ვალაშკერტის მღვდელთმთავრის წოდება “მამათმთავარი” შესაძლოა ნიშნავდეს, რომ ის ერთ პერიოდში იქცა “ივერიის ქალკედონური” ეკლესიის მემკვიდრედ, რომელსაც სათავე, ჩანს, ასევე ქართული წარმოშობის, იოანე ბაგარანელმა დაუდო.

ე.წ ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთაღნიშნული მოსაზრების საფუძველს - “ქართლის ცხოვრების” ცნობილი ჩანართი უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიელთა (ქართველთა) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა -

“და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერღარავის ხელწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმთავრისათა არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სიმრავლისა მისისანი და აკურთხევიდნენ კათალიკოსსა ჟამითი-ჟამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა” (ქ.ც. I გვ.226)

“ქართლის ცხოვრების” ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას.

ჩანართში ნახსენებია “ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი” (ქ.ც., ტ. I, გვ. 226).

“ქართველთა” პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღნიშნა, ტაო-ბასიანის მხარეებს და მის ირგვლივ ტერიტორიას, რომელიც დროებით, არმენიაში მდებარეობდა.

ამ მხარეში მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ქართველები იყვნენ, მაგრამ პოლიტიკურად ისინი “სომხებად” იწოდებოდნენ.

ამ ჩანართში ამიტომაც განმარტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება “ქართველთა სოფლების მკვიდრთ”.

ასეთ შემთხვევაში ქრონოლოგიურადაც უფრო დალაგებულია მსჯელობა – ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, მართლაც, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა, არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს.

მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან.

მაგალითად, მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩავიდა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი.

არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მდებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო.

იბერიის ეკლესიის პირველიერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე.

ეს ნიშნეულია, რადგანაც ავანის პირველ კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ეთნიკური განსხვავებულობის გამო ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლესიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება.

ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დავუკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს - ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველ კათალიკოსს თუ ქართველ პატრიარქს. შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს, მართლაც, მიანიჭა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ, როგორც ითქვა, ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული “იბერიის თემის” სახელწოდებით - XI ს-ს დასაწყისში.

მაშასადამე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიის ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ “ივერიელთა” ეკლესიას. მიზეზი ამისა იყო მისი მრევლის უმეტესი ნაწილის (ტაო-ბასიანის) ქართულობა.

ჩანს, ასეთი ურთიერთობა მათ დაუმყარებიათ ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმთაფლის ზეობისას, მაგრამ შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ემეზნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება.

ეს მოუხერხებიათ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი თეოფილაქტეს დროს – შესაბამისად, ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავრო, უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ამით იქამდე სომხურენოვანმა ავანის საკათალიკოსოს მემკვიდე ეპარქიებმა აღადგინეს ქართულენოვანება.

გრიგოლ ხანცდელის ცხოვრებაში ნახსენებია - “რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალიმით მოჰყვანდა, ხოლო ეგრემ ქრისტესმიერთა ბრძანებით მირონის კურთხევა ქართლს განაწესა იერუსალიმის პატრიარქისა განწესებით და წამებითა სიხარულით, არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირიცხვების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების” (მველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 182).

ქართველთა სამყაროში რომელ ქვეყანას ერქვა “აღმოსავლეთი”? - უფრო მეტად ტაო-ბასიანის მხარეებსა და აგრეთვე იმ ქვეყნებს, რომელნიც დავით კურაპალატმა შემოუერთა თავის სამეფოს. ამ ქვეყნებს ბიზანტიაში “ზემონი ქვეყანანი” ერქვა.

მართლაც, აფხაზთა სამეფოსათვის, რომელიც იმჟამად თბილისის არაბთაგან პერობის გამო ქართული სახელმწიფოებრიობისა და შემეცნების ცენტრს წარმოადგენდა. ეს ქვეყნები რეალურად აღმოსავლეთში მდებარეობდნენ, ამიტომაც ჩანს მას “აღმოსავლეთს” უწოდებდნენ კიდევ.

იაჰია ანტიოქიელისა და ასოლიკის ცნობებით მეფე დავით კურაპალატის კარზე იყო უმაღლესი რანგის სასულიერო პირი პატრიარქისა და კათალიკოსის წოდებით. შემდგომში ვალაშკერტელ ეპისკოპოსსაც “მამამთავრის” წოდება ჰქონდა. ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ დავით კურაპალატის სამეფოში ერთ პერიოდში ჩამოყალიბდა თავისთავადი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული აფხაზეთის საკათალიკოსოს მსგავსი, რომელსაც თავისი მმართველი უმაღლესი სასულიერო პირი ჰყავდა. ჩანს სწორედ მას უწოდებდნენ ქართველები “აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს”.

აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს მიწა-წყალი ანუ იგივე “ზემონი ქვეყანანი” მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ იქამდე, როგორც ითქვა, სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული, მისგან გათავისუფლების შემდეგ ის წმ.მირონს ჩანს, ჯერ ანტიოქიიდან, შემდეგ კი იერუსალიმიდან იღებდა, მაგრამ ქართველი მამების მეცადინეობით, ახლა უკვე “ქართლს” ანუ მცხეთას განეწესა მირონის კურთხევა, რადგანაც ეს

ე.წ. “აღმოსავლეთი” თვითონაც ქართლის ნაწილს წარმოადგენდა იქაურ ტაძრებსა და მონასტრებში გაჩაღებული ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის გამო. იოანე - სახელი ყოფილა აღმოსავალის პირველი კათალიკოსისა (იოანე ბაგარანელი) და ბოლო (პარხლის ეკლესიის კედელზე ამოტვიფრული დავით კურაპალატის დროინდელი) კათალიკოსისა.

აღმოსავალის ანუ მეორე ივერიის ეს ქართული საკათალიკოსო, ჩანს გაუქმდა ბიზანტის იმპერატორების ბასილი მეორის, რომანოზისა და კონსტანტინეს ივერიაში ლაშქრობათა შემდეგ, რაც მათ ეს ქვეყნები მოწყვიტეს ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემას და ბიზანტიურს მიუერთეს. აქ მათ შექმნეს ადმინისტრაციული ერთეული “იბერიის თემი”, ხოლო ეკლესიურად ის ლაზიკის ეპარქიას მიუერთეს, რომლის საეკლესიო ცენტრი ტრაპეზუნტი იყო.

ბოლოსიტყვა

ატლასში წარმოდგენილი რუკები საგანგებოდაა შედგენილი წიგნისათვის “ქალდეა”, რომელშიც გამოწვლილვით არის გაანალიზებული თითოეული პუნქტისა თუ პროვინციის ადგილმდებარეობა.

ჩვენი კვლევა განსხვავდება ათეისტური ეპოქის ისტორიოგრაფიაში დანერგილ თვალსაზრისისაგან. ბატონი დავით მუსხელიშვილი თავის მონოგრაფიაში წერს: “ისტორიულად იყო დრო, როდესაც არც კახნი, არც მესხნი, არც თუშ-ფშავ-ხევსურნი თუ ტაოელ-კლარჯნი, არც მეგრელ-ჭანნი და არც სვანნი “ქართველებად” არ იწოდებოდნენ, მაგრამ საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული პერიოდიდან ყველა ესენი და ბევრი სხვანიც წმიდა წყლის “ქართველები” არიან და ასევე იწოდებიან” (დ. მუსხელიშვილი, “საქართველო IV-VIII საუკუნეებში”, 2003, გვ. 300).

ჩვენი თვალსაზრისი, მთლიანად განსხვავდება ე.წ. “ქართიზაციის” აღნიშნულ თეორიისაგან, რომლის მიხედვითაც ქართველი ხალხი ჩამოყალიბდა ე.წ. “ქართის ტომის” მიერ სხვა კავკასიური ტომებისა და ხალხების ასიმილაციის ანუ “ქართიზაციის” შედეგად.

ჩვენი თეორია მთლიანად იმეორებს ძველქართულ საისტორიო თვალსაზრისს, რომ უძველეს ხანაში, ისტორიის გარიჟრაჟზე, უკვე არსებობდა ერთიანი ქართველი ხალხი, რომელმაც შემდგომში, ათასწლეულთა და საუკუნეთა მანძილზე განიცადა დიფერენციაცია და მის წიაღში ჩამოყალიბდა სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ერთეულები - აღნიშნული “კახნი, მესხნი, თუშ-ფშავ-ხევსურნი თუ ტაოელ-კლარჯნი, მეგრელ-ჭანნი და სვანნი”, და სხვანი. ეს შემთხვევა ისტორიულად გამონაკლისი არ არის. მაგალითად, მსაგავსადვე, თავდაპირველად არსებობდა ერთიანი სლავური ეთნოსი, რომლის დიფერენციაციის შემდგომ, მის წიაღში ჩამოყალიბდა აღმოსავლური და დასავლური სლავური განშტოებანი - სერბები, უკრაინელები, რუსები თუ სხვანი. მსგავსადვე, თავდაპირველად არსებობდა, ვთქვათ ფუძეინდოევროპული ერთობა, რომელიც შემდგომ დაიშალა სხვადასხვა ენობრივ და ეთნიკურ ჯგუფებად.

ეს სქემა მთლიანად ეთანხმება ხალხთა ბიბლიური წარმომავლობის სახეს და ამ სქემიდან არც ქართველობაა გამონაკლისი. მაშასადამე, ჩვენი კვლევით, თავდაპირველად არსებობდა ერთიანი ქართული ეთნოსი, რომლის დიფერენციაციაც შემდგომ მოხდა. ამ ერთიანობის პოლიტიკური აღდგენა იყო ფარნავაზის ჟამს ქართველთა პირველი ერთიანი სახელმწიფოს - “ქართლის სამეფოს” ჩამოყალიბება და ასევე მისი შემდგომი მუდმივი სწრაფვა საქართველოს გაერთიანებისათვის.

ეკლესიურადაც, ჩვენ არ ვეთანხმებით საბჭოურ თეორიებს, რომ, თითქოსდა, ჩამოყალიბების შემდგომ, ქართული ეკლესია მოიცავდა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ რეგიონს და ის გაიზარდა დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინოპოლის საკატრიარქოს იურისდიქციის შეზღუდვისა და ასევე, ალბანეთის

საკათალიკოსოს ტერიტორიების დაუფლების ხარჯზე. ეს თეორია მთლიანად ეწინააღმდეგება რუს-ურბნისის კრების ძეგლისწერას, ხოლო ჩვენი თვალსაზრისი გადმოცემული არის თანდართულ რუკებში. ჩვენ სიამოვნებით მივიღებთ ყოველგვარ შენიშვნას და ვლოცავთ მომავალ თაობას ვინც კვლევას გააგრძელებს აღნიშნული მიმართულებით.

ისტორიული რუკები

ისტორიული რუკები უძველესი ხანიდან ქრისტეშობამდე

- N1. ქართული ტომები (თუბალები, მოსოხები, კოლხები და ქალდეები) ბიბლიის მიხედვით;
- N2. თარგამოსის მიერ საზღვრების განაწილება - 1) ეგროსი; 2) ქართლოსი; 3) ბარდოსი; 4) მოვაკანი; 5) ჰეროსი; 6) კავკასი; 7) ლეკანი; 8) ჰაოსი;
- N3. ქართლოსის შვილების მიწა-წყალი;
- N4. ქსენოფონტეს გზა (ძვ. წ. V ს.);
- N5. არიანე „ალექსანდრეს ანაბაზისი“;
- N6. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ქართლის სამეფოს საზღვრები აზოს დროს;
- N7. ქალაქები „მოქცევაჲს“ მიხედვით;
- N8. საერისთავოები ფარნავაზის დროს;
- N9. ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე (რუკა A - საზღვარი მდ. ეგრისწყლამდე);
- N10. ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე (რუკა B - საზღვარი ხილხალა-გულგულამდე);
- N11. ქართლის სამეფოს საზღვრები მეფე ფარნავაზიდან მირიანამდე (რუკა C - საზღვარი რვინის პალომდე);
- N12. საერისთავოები ვახუშტის მიხედვით - კლარჯეთი, ოძრხე, წუნდა;
- N13. ქართლის გეოგრაფიული ნაწილები - „ხევნი ქართლისანი“: ეგრისი, კახეთი, კლარჯეთი და „შუა ქართლი“;
- N14. „არიან-ქართლი“ ქრისტეშობამდე IV-III სს.
- N15. იბერებისაგან მიტაცებული პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა;
- N16. ტიგრანოკერტი - ქალაქი იბერიასა და ზევგმას შორის;
- N17. ქართული ტომები შავიზღვისპირეთში;

N18. პომპეუსის ლაშქრობა ალბანეთში;

N19. პომპეუსის მიერ დევნილი მითრიდატეს გზა ბოსფორისაკენ კოლხეთის გავლით.

ისტორიული რუკები ქრისტეშობიდან XI საუკუნემდე

N20. „ოთხი დღის გზა“ სარაპანადან კირამდე (ართვინიდან მტკვრამდე);

N21. იბერიაში შემავალი ოთხი გზა სტრაბონის მიხედვით;

N22. სამად გაყოფილი მესხების საცხოვრისი იბერიას, არმენიასა და კოლხეთს შორის;

N23. „შუა იბერია“ სტრაბონის მიხედვით - Середина Иберии;

N24. მანძილები პუნქტებს შორის და ტომების სანაპიროები საქართველოს შავი ზღვისპირეთში;

N25. დიოსკურიადა;

N26. ორად გაყოფილი იბერია მეფე ადერკისა და სტრაბონის ეპოქაში;

N27. კლავდიოს პტოლემეაოსი „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“;

N28. მდინარეები და პუნქტები არიანეს მიხედვით;

N29. მდინარეები და პუნქტები არიანეს მიხედვით (ფრაგმენტი);

N30. ქართლის სამეფოს ქვემო და ზემო ერისთავები ერისთავნი აღმოსავლისანი და ერისთავნი დასავლეთისანი;

N31. წმიდა ანდრეასა და წმიდა ნინოს ღვაწლი რუის-ურბნისის კრების მეგლისწერის, გელასი კესარიელის, პროკოფი კესარიელისა და მოსე ხორენელის ცნობათა შეჯერებით;

N32. პიტიუნტი და ბიჭვინთა;

N33. საკათალიკოსოს სამწყსო რუის-ურბნისის კრების “მეგლისწერის”, პროკოფი კესარიელისა და მოსე ხორენელის ცნობების მიხედვით;

N34. ქართლის სამეფო IV ს-ში მეფე მირიანის დროს წმიდა ნინოს ქადაგების არეალი;

- N35. შვიდი მოწამე წმიდა ძმის განსასვენებელი ადგილები;
- N36. ალბანეთი IV-V სს;
- N37. საზღვრების ცვლილება IV-VI სს-ში;
- N38. საქართველოს საზღვარი რიზესთან - რკინის პალო;
- N39. Not. Ding. (Notitia Dignitatum) V საუკუნის დასაწყისი (ნუსხა სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობისა);
- N40. ანონიმი, პონტოს პერიპლუსი;
- N41. ვახტანგ გორგასლის საერისთავოები;
- N42. განახლებული საეპისკოპოსოები გორგასლის დროს;
- N43. ვახტანგის სამეფოს ნაწილების ოკუპაცია სპარსელთა და ბიზანტიელთა მიერ მისი მეფობის დასაწყისში;
- N44. ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები;
- N45. ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები აფხაზეთისა და კლარჯეთის გასათავისუფლებლად;
- N46. ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობები არიან-ქართლის გასათავისუფლებლად;
- N47. ქართლის სამეფო ვახტანგის მეფობის დასასრულს;
- N48. მცხეთის კათალიკოსისა და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსო ზღვისპირეთში;
- N49. ჰერეთი;
- N50. რანი და მოვაკანი - ჰერეთის მხარე;
- N51. გულგულა-ხალხალა;
- N52. “პროკოფი ლაზიკის შესახებ”;
- N53. პროკოფი კესარიელი, ლაზიკის ციხე-სიმაგრეები და პუნქტები;
- N54. პროკოფი კესარიელი, შაჰ ხოსროს გზა პეტრასაკენ;

- N55. [აგათია სქოლასტიკოსი](#);
- N56. [აგათია სქოლასტიკოსი \(ფრაგმენტი\)](#);
- N57. [აგათია - ფრონტის ხაზი ლაზიკაში სპარსელ-ბიზანტიელთა 553-554 წწ. ომის დროს სპარსი სარდლების - მერმეროესა და ნახორაგანის მონაწილეობით](#);
- N58. [თეოდორე ჭანის ლაშქრობა ფაზისის გარშემო](#);
- N59. [დარინის გზა](#);
- N60. [ჰელენოპონტოს, პოლემონისპონტოს და ლაზიკის ციხე-სიმაგრეები VI ს-ში იუსტინიანეს მიხედვით](#);
- N61. [ზიგანას კათედრა \(ლაზიკისა და ჭანიკის ეპარქია\)](#);
- N62. [არმენიის დუქსის გავლენის არეალი \(ცენტრში სატალაში\) ფაზისამდე \(ჭოროხამდე\)](#);
- N63. [ომი ლაზიკისათვის VI ს-ის I ნახევარი](#);
- N64. [ლაზიკა - შემოსაზღვრული მაღალი მთებითა და ციხე-სიმაგრეებით](#);
- N65. [სამხრეთ და ჩრდილო ეგრისი, კირიონ კათალიკოსი - ეგრისის არქიეპისკოპოსი](#);
- N66. [Zichia - Зихиа ზიქია და ნიკოფსია](#);
- N67. [სამხრეთ იბერიის \(ტაო-ბასიან-მესხეთის\) ქართული საეპისკოპოსოები](#);
- N68. [„მეორე ივერიის“ საკათალიკოსო და ვალაშკერტის სამამამთავრო](#);
- N69. [ჩრდილო და სამხრეთ ეგრისი](#);
- N70. [თეოფილაქტე სიმოკატა - სპარსი სარდლის, ბარამის, ლაშქრობა სვანეთში](#);
- N71. [ჰერაკლე კეისარი ლაზიკაში Манандян-ის მიხედვით ლაზების \(ჭანების\) ქვეყანა](#);
- N72. [კოლხეთი - ეგერია. სამხრეთ ეგრისი](#);
- N73. [„სამეგრელო - ტრაპეზუნტი“ \(სამხრეთ ეგრისი - „სანახები სამეგრელოსა“\)](#);
- N74. [ლაზთა ეპისკოპოსების სამწყსო და ლაზთა სამეფო VI ს-ში](#);
- N75. [ხალხალი \(გულგულა\)](#);

N76. მართლმადიდებელი საპატრიარქოების იურისდიქცია და საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით VI მსოფლიო კრების შემდეგ;

N77. [ნოტიცია I](#);

N78. [ნოტიცია II](#);

N79. [ნოტიცია III](#);

N80. [ნოტიცია IV](#);

N81. [ნოტიცია VI](#);

N82. [ნოტიცია VII](#);

N83. [ნოტიცია VIII](#);

N84. [ნოტიცია IX](#);

N85. [ნოტიცია X](#);

N86. [ნოტიცია X \(ა\)](#);

N87. [ნოტიცია X \(ბ\)](#);

N88. [თეოფანე ჟამთააღმწერელი](#);

N89. [ქართლის სამეფოს გაყოფა მეფე მირის სიძეთა შორის](#);

N90. [ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო და იშხნის ეკლესიის წარწერა](#);

N91. [დავით კურაპალატის ანუ სამხრეთ ივერიის „ქართველთა სამეფო“](#);

N92. [ჰერეთის საზღვრების გაფართოება მეზობელი პროვინციების ხარჯზე](#);

N93. [ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებთან დაკავშირებით](#);

N94. [საბჭოთა ეპოქაში აღიარებული დასავლეთ საქართველოს საზღვრები I ათასწლეულში](#);

N95. [უცხოეთის საპატრიარქოთა იურისდიქცია \(ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საბჭოურ ეპოქაში\)](#);

- N96. საბჭოთა ეპოქაში აღიარებული ალბანეთის საკათალიკოსოს საზღვრები I ათასწლეულში (მასში შეყვანილია ქართული მიწებიც);
- N97. ალბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება საბჭოთა ეპოქაში);
- N98. ალბანეთის საკათალიკოსოში შეყვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება);
- N99. საბჭოთა ეპოქაში აღიარებული სომხეთის საზღვრები I ათასწლეულში (მასში შეყვანილია ქართული მიწებიც);
- N100. სომხეთის საპატრიარქოში შეყვანილი ქართული ეკლესია-მონასტრები (ისტორიული სიმართლის დამახინჯება);
- N101. ისტორიული სიმართლის დამახინჯება ქართიზაციის თეორიის შედეგად;
- N102. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების რუკა;
- N103. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების რუკა (ფრაგმენტი).

სარჩევი

წმიდა სინოდის განჩინება.....	3
ქართლის სამეფოსა და მისი საერისთავოების საზღვრები	4
ქართლის სამეფოს საზღვარი “მოქცევაი ქართლისაის” მიხედვით	4
თარგამოსიანთა ქვეყნების საზღვრები “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით.....	4
ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები ფარნავაზისას	5
ქართლის სამეფოს საერისთავოების საზღვრები მეფე ადერკის დროს	6
ქართლის სამეფოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საერისთავოთა ჩამონათვალი.....	7
ქართლის სამეფოს საერისთავოები ვახტანგ გორგასლის დროს.....	8
კათალიკოსი და თორმეტი ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგასლის დროს.....	8
ზემონი და ქვემონი ერისთენი	9
ქართლის სამეფოს ერისთავები მეფეების მირისა და წმ. არჩილის დროს.....	9
საზღვრები რეგონებისა	11
მარგვეთი	11
ეგრსი.....	11
ტყეტბა-გულგულა (გოლგოლა) – საზღვარი კახეთსა და ჰერეთს შორის.....	13
ჰერეთი.....	16
კახეთი.....	17
კამბეჩანი, ხორნაბუჯი და შაკიხი (შაქი).....	20
სამშვილდის ქვეყანა.....	23
სვანეთი.....	23
ქართლის ცხოვრების რუკები	25
პირველი მეფე ფარნავაზი.....	25
მეორე მეფე საურმაგი.....	27
მეოთხე მეფე ფარნაჯომი.....	27
მეათე მეფე ადერკი.....	27
მეთორმეტე მეფეები ფარსმან და კაოს	28
მეცამეტე მეფეები აზორკ და არმაზელი	28
მეთხუთმეტე მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატი.....	28

მეთვრამეტე მეფე ამაზასპ.....	28
[ქალაქი ხილახილა-საზღვარი სომხეთისა].....	29
ოცდამეოთხე მეფე მირიანი.....	29
საზღვარი სომხეთსა და საქართველოს შორის.....	29
ქართლის სამეფოს საზღვარი ეგრისწყლამდე.....	29
საუფლისწულო.....	29
ოცდამეხუთე მეფე ბაქარი (მირიანის ძე).....	30
ოცდამეექვსე მეფე მირდატ ბაქარის ძე (მირიანის შვილიშვილი).....	30
ოცდამეშვიდე მეფე ვარაზ-ბაქარ, ძე მირდატისი.....	30
კლარჯეთია - თუხარსიდან და ზღვიდან არსიანამდე.....	31
ოცდამერვე მეფე მირდატ, ძე ვარაზ ბაქარისა.....	31
ოცდამეცხრე არჩილ I (Vს.) ძმისწული მირდატისა, თრდატის ძე.....	32
ოცდამეცამეტე ვახტანგ გორგასალი (V ს.).....	32
[ქართლის სამეფოს უძველესი, ყოფილი საზღვარი ანძიანძორთან].....	33
[საზღვარი ქართლისა და საზღვარი სპერძნეთისა].....	34
საზღვრები სამეფოს დაშლის შემდეგ.....	36
ქართლის სამეფოს დამცრობა სპარსთა მიერ და იუსტინიანეს მიერ დაპყრობილი მიწები.....	36
სამეფო დინასტიათა ცვლა - ბაგრატიონების 7 ძმა.....	37
VII ს. ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე ქართლში.....	37
ჰერაკლე კეისრის - “ქართლის გზა”.....	38
საქართველოს საპატრიარქო ეკლესიის იურისდიქცია VII ს-ში.....	38
აფხაზეთის საკათალიკოსოს საზღვრები VIII-XVIII სს.....	39
“საქართველოს საზღვარი” მურვან ყრუს დროს.....	39
[მურვან ყრუს შემოსევა].....	40
გზა გურიისა.....	40
ქართლის სამეფოს საზღვარი აფხაზეთში.....	40
ქართლის სამეფოს ტერიტორიების დანაწილება მირ მეფის მიერ.....	41
ქუთაისის გამოცხადება ქართლის სამეფოს დედაქალაქად თბილისის არაბთა მიერ დაპყრობის გამო.....	41
არჩილ მეფე ეგრისში.....	41

ბაგრატონები.....	41
არჩილ მეფე კახეთში.....	42
შაქი (შაკიხი).....	42
პიტიახშები ტაოსა და წუქეთში.....	43
აფხაზეთი.....	44
კლარჯეთი და კახეთი ვიდრე ქსნამდე.....	44
საზღვრები IX ს-ში.....	44
აფხაზეთის კათალიკოსი	45
სარაპანა უცხოური წყაროებით.....	45
ნოტიციათა რუკები VI-X სს.....	47
ნოტიცია I.....	47
ავტოკეფალიები	47
ნოტიცია II	48
ნოტიცია III.....	48
ნოტიცია IV.....	49
ნოტიცია V	50
ნოტიცია VI.....	50
ნოტიცია VII.....	51
ნოტიცია VIII.....	52
ფასიდი.....	53
ნოტიცია IX.....	54
ნოტიცია X.....	54
ნოტიცია X (ა).....	55
ნოტიცია X (ბ).....	56
ნოტიცია X (გ).....	57
ნოტიცია X (დ).....	57
რიზე.....	59
XV-XVII სს-თა ბერძნული ხელნაწერების გადამწერთა შეცდომები.....	59
შვიდი მოწამე ძმა.....	59
არმენის დუქსი და ზიგანა.....	60

ქართული მრევლი ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე.....	61
“ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო” კირიონ II-ის თვალსაზრისით.....	68
ბოლოსიტყვა	79
ისტორიული რუკები.....	81
ისტორიული რუკები უძველესი ხანიდან ქრისტეშობამდე	81
ისტორიული რუკები ქრისტეშობიდან XI საუკუნემდე.....	82